

**Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України**

СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Видання друге. Виправлене та доповнене

Харків 2018

**Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України**

СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Видання друге. Виправлене та доповнене

Харків 2018

Друкується за рішенням засідання
кафедри соціальних і гуманітарних
дисциплін НУЦЗ України
Протокол від 6.09.2018 р. № 2.

Укладачі: М.І. Харламов, В.Д. Тогобицька

Рецензенти: кандидат історичних наук, доцент, М.М. Паньків, завідувач кафедри туризму та соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету;
кандидат історичних наук, доцент, О.В. Воронянський, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету імені Петра Василенка.

Соціологія: курс лекцій. Видання друге. Виправлене та доповнене / Харламов М.І., Тогобицька В.Д. – Х.: НУЦЗУ, 2018. – 124 с.

Теоретичними основами вивчення дисципліни “Соціологія” є соціологічні концепції розвитку суспільства, наукові досягнення інших суспільних наук. Методичними основами соціології є конкретно соціологічний підхід, системний аналіз, метод соціологічного прогнозу, психологічні методи, біографічний метод, педагогічний, соціально-економічний та інші методи. Курс лекцій з дисципліни “Соціологія” треба тісно зв’язувати з даними інших суспільних наук, таких як: “Соціальна робота”, “Психологія”, “Основи економічної теорії”, “Політологія”, “Основи педагогіки” тощо.

Мета навчального курсу соціології – сформувати світоглядну культуру курсантів і студентів. У курсі соціології мають бути розкриті основні механізми взаємодії людини і суспільства, соціальні відносини та зв’язки у суспільстві. У ході вивчення соціології у слухачів повинен формуватися особистий погляд на суспільство та механізми його розвитку. Соціологія є об’єднуючою дисципліною щодо інших наук про суспільство, бо розглядає суспільство в цілому. Крім того, вона дає методику і техніку його вивчення. Таким чином, навчальний курс "Соціологія" спрямований на створення теоретичного підґрунтя для світоглядної орієнтації курсантів і студентів.

Курс лекцій призначений для курсантів (студентів, слухачів), може стати корисним для викладачів соціології, педагогіки вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

Лекція 1. Соціологія як наука	6
1.1 Історія становлення та розвитку соціології	6
1.2 Предмет та об'єкт соціології	7
1.3 Соціологічні методи і методологічні підходи до аналізу суспільства	8
1.4 Місце соціології в системі наук про суспільство	9
1.5 Структура та функції соціології	10
Запитання для самоконтролю	13
Лекція 2. Соціальна структура суспільства	13
2.1 Сутність поняття «суспільство»	14
2.2 Типологія суспільств	15
2.3 Соціальна структура суспільства	17
2.4 Соціальна стратифікація. Поняття «мобільність» та «маргінальність»	18
Запитання для самоконтролю	20
Лекція 3. Соціальна поведінка та соціальний контроль	20
3.1 Сутність соціальної поведінки	20
3.2 Різновиди соціальної поведінки	22
3.3 Поняття соціальної норми	23
3.4 Девіантна поведінка	25
3.5 Соціальний контроль	27
Запитання для самоконтролю	28
Лекція 4 Соціальні інститути та організації. соціальні зміни	28
4.1 Соціальні інститути	29
4.2 Соціальні організації	31
4.3 Поняття й види соціальних змін. Основні теорії соціальних змін	33
4.4 Механізми соціальних змін. Поняття соціального прогресу та соціальної стабільності.	34
Запитання для самоконтролю	37
Лекція 5 Особистість у системі соціальних зв'язків	37
5.1 Поняття «особистість» в соціології	37
5.2 Соціалізація особистості	38
5.3 Взаємодія особистості і суспільства	40
Запитання для самоконтролю	44
Лекція 6 Культура як соціальний феномен	44
6.1 Сутність та функції культури	45
6.2 Різновиди культури	46
6.3 Основні складові культури	48
6.4 Культурна динаміка	50
Запитання для самоконтролю	52
Лекція 7 Соціологія сім'ї та шлюбу	52
7.1 Сім'я як складний соціальний феномен	52
7.2 Структура та функції сім'ї	54
7.3 Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин	56

Запитання для самоконтролю	60
Лекція 8 Соціологія освіти та науки	60
8.1 Освіта як соціальний інститут	60
8.2 Функції та мета освіти	62
8.3 Соціологічні дослідження проблем освіти	63
8.4 Наука як соціальне явище	64
8.5 Наука як об'єкт соціологічного аналізу	66
Запитання для самоконтролю	67
Лекція 9 Соціологія економіки та праці	67
9.1 Економіка як соціальний інститут	68
9.2 Структура та функції економіки як соціального інституту	70
9.3 Соціологічний вимір праці	71
9.4 Трудовий колектив	73
9.5 Соціологія вільного часу	74
Запитання для самоконтролю	75
Лекція 10 Соціологія політики	75
10.1 Політика як соціальний інститут	76
10.2 Структура політики	77
10.3 Політика і влада	81
10.4 Політична система суспільства	83
Запитання для самоконтролю	85
Лекція № 11 Соціологія села та міста. Соціологія молоді	86
11.1 Місто як об'єкт соціологічного аналізу	86
11.2 Соціологія села	90
11.3 Соціологія молоді	91
Запитання для самоконтролю	94
Лекція 12 Соціологія конфлікту	94
12.1 Предмет та категорії соціології конфлікту	94
12.2 Структура та функції конфлікту	96
12.3 Класифікація конфліктів	97
12.4 Основні стадії конфлікту	98
12.5 Характеристика конфліктів	100
Запитання для самоконтролю	102
Лекція 13 Етносоціологія	102
13.1 Предмет етносоціології	102
13.2 Поняття етносу та теорія етногенезу	103
13.3 Історичні форми людських спільнот	104
13.4 Національно-етнічні процеси та відносини	106
13.5 Національне питання в сучасних умовах	108
Запитання для самоконтролю	109
Лекція 14 Соціологія суспільної думки	109
14.1 Феномен суспільної думки	110
14.2 Функції суспільної думки	111
14.3 Становлення соціології суспільної думки	112

14.4 Соціологія масових комунікацій	113
Запитання для самоконтролю	116
Лекція 15 Методологія та організація соціологічного дослідження.....	117
15.1 Соціологічне дослідження: поняття, функції, види.....	117
15.2 Програма соціологічного дослідження	119
15.3 Вибірка в соціологічному дослідженні	120
15.4 Методи збору інформації	121
Запитання для самоконтролю	123

ЛЕКЦІЯ 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

План лекції

- 1.1. Історія становлення та розвитку соціології
- 1.2. Предмет та об'єкт соціології
- 1.3. Соціологічні методи і методологічні підходи до аналізу суспільства
- 1.4. Місце соціології в системі наук про суспільство
- 1.5. Структура та функції соціології

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: соціологія, соціальні відносини, соціологічний метод, загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, конкретно-соціологічний аналіз.

1.1 Історія становлення та розвитку соціології

З давніх часів людину цікавили не лише загадки і явища природи (повені, землетруси, виверження вулканів), але і проблеми, пов'язані з її власним існуванням у суспільстві. Дійсно, чому люди прагнуть жити серед інших людей, а не поодинокі? Що змушує їх проводити кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати між собою? Чому одним дозволено користуватися багатствами благами, а іншим відмовлено у всьому? Пошук відповідей на ці та інші питання змусив вчених і мислителів стародавності звернути свій погляд на людину і на суспільство, у якому вона живе.

Соціологія – це наука про суспільство. Цей її основний зміст виражає і сам термін «соціологія», утворений з латинського слова *societas* (суспільство) і грецького *logos* (навчання). Цей термін ввів до наукового обігу французький вчений і філософ Огюст Конт, якого називають основоположником соціології як самостійної науки про суспільство. До цього різні вчення про функціону-

вання і розвиток суспільства виступали як складові частини загальнофілософських концепцій. Своєрідні, часом дуже оригінальні, погляди на розвиток суспільства, проблеми політики, моралі, науки, релігії і мистецтва були висловлені у вченнях давньоіндійських, давньокитайських і давньогрецьких філософів, а також європейських мислителів Середніх віків і Нового часу. Виступаючи як частина тих чи інших філософських вчень, соціологія не обмежувалася лише проблемами суспільства загалом. Вона стосувалася всіх боків розвитку суспільства, у тому числі проблем держави, політики, права, економіки, моралі, мистецтва, релігії та інших аспектів суспільного розвитку, що згодом стали предметом вивчення окремих наук.

Однак із розвитком суспільства, відповідно до нагромадження знань про окремі його сторони, соціологія поступово втрачала роль єдиної універсальної теорії суспільства. Від неї відокремилися політологія, правознавство, етика, естетика та ряд інших наук. І сама вона стала розвиватися як самостійна наука не тільки стосовно галузей знань, які виділилися з неї, але і щодо універсальних філософських систем минулого.

Предметом уваги і вивчення соціології усе більше ставали фундаментальні основи розвитку суспільства як цілісного соціального організму. Як результат, в XIX столітті з'явився ряд загальносоціологічних концепцій, які пропонують те чи інше вирішення проблем. Серед них найбільшого визнання отримали соціальні теорії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Огюста Конта, Герберта Спенсера, Карла Маркса, а пізніше Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Габріеля Тарда, Лестера Уорда та інших соціологів. Кожен з цих мислителів зробив великий внесок у наукове пояснення історичного процесу. Їхні концепції суспільного розвитку, що містять глибокі і оригінальні відповіді на поставлені життям і наукою питання, зберігають своє значення і для вирішення сучасних соціальних проблем.

1.2 Предмет та об'єкт соціології

Об'єктом соціологічного пізнання є суспільство. Але виділення поняття "суспільство" у якості вихідного для визначення предмета соціології недостатньо, оскільки суспільство є об'єктом вивчення всіх суспільних і гуманітарних наук.

Об'єкт пізнання - це все те, що містить у собі протиріччя і породжує проблемну ситуацію. Відмінність різних наук одна від одної полягає в тому, що навіть на одному об'єкті вони досліджують свої специфічні закони і закономірності, яким підпорядковується розвиток і функціонування даного об'єкта. Так, розвиток і функціонування суспільства визначається вимогами економічних, соціальних, демографічних, психологічних та інших законів і закономірностей, що є предметом відповідних наук. У кожній з них є своя ділянка, коло проблем, досліджуваних саме цими науками, тобто предмет даної науки.

Звичайно при визначенні предмета соціологічного знання виділяється в якості "ключового" те чи інше соціальне явище. До числа таких явищ відно-

сяться: групова взаємодія, соціальні відносини, соціальні організації, системи соціальної дії, соціальні групи та спільноти, соціальні процеси і соціальне життя.

І хоча питання про предмет соціології дотепер залишається невирішеним, його визначальною властивістю є те, що він являє собою сукупність властивостей, зв'язків і відносин, які зветься соціальними. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані певним чином, то об'єкт соціології виступає як цілісна система.. Задачею соціології є типологізація цих систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей і цілеспрямованого керування поведінкою людей.

Центральною категорією соціології є соціальне явище, тобто сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрованих людьми та спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах, які виявляються в їхньому ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів громадського життя.

Увага соціолога може бути спрямована на будь-яке явище громадського життя. Це може бути суспільство в цілому з властивими йому різноманітними соціальними зв'язками і стосунками між людьми, матеріальною і духовною культурою чи одна зі сфер громадського життя — економічна, соціальна, політична, духовна. Це можуть бути великі і малі соціальні групи і національні спільноти людей (класи, нації, народності, професійні і демографічні групи, включаючи різні групи молоді, жінок, представників старшого покоління, виробничі та інші колективи, політичні партії, профспілок, творчі організації).

Предметом уваги соціології можуть бути окремі особи, їхні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, а також родини і так звані малі групи з їх стійкими і нестійкими соціально-психологічними зв'язками, у тому числі групи за інтересами, сусіди, друзі і т.д.

1.3 Соціологічні методи і методологічні підходи до аналізу суспільства

Кожна наука, виділяючи для себе особливу галузь дослідження – свій предмет, виробляє і свій специфічний спосіб його пізнання - свій метод, який можна визначити як спосіб побудови та обґрунтування знання, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності. Вірна картина досліджуваного явища може бути отримана лише при правильному методі пізнання.

Метод (від греч. *methodos* - букв. "шлях до чого-небудь") - це свого роду компас, орієнтуючись на який, дослідник досягає сутності предмета.

Соціологічний метод - збірне поняття, яке характеризує основні установки соціолога, реалізовані в процесі соціологічного дослідження, і які ведуть до розширення і поглиблення сфери соціологічного знання. Це конкретні пізнавальні орієнтації, підходи, прийоми, способи та інструменти, що застосовуються в соціологічному дослідженні.

У найширшому змісті методи соціології можна об'єднати в дві групи: загальнонаукові і спеціально-наукові. До *загальнонаукових* відносяться ті методи, які використовуються всіма іншими науками. Це такі методи, як порівняльний, структурно-функціональний, метод спостереження, експерименту та ін. До *спеціально-наукових* відносять методи, розроблені і використовувані саме даною наукою. До таких специфічних методів соціології можна віднести опитування, біографічний метод, метод соціометрії, контент-аналізу та ін.

У самій соціології існують різні напрямки, підходи до аналізу і розуміння суспільства, механізмів його функціонування і розвитку. Насамперед можна виділити макро- і мікросоціологічні підходи. Макросоціологічний виходить з того, які тільки аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість. Мікросоціологічний виходить з того, що суспільство і його функціонування може бути пояснено тільки через сукупність індивідуальних дій, тобто тільки вивчаючи взаємодію окремих індивідів можна аналізувати і робити висновки про суспільство в цілому.

1.4 Місце соціології в системі наук про суспільство

Соціологія розвивається не окремо, а в постійному взаємозв'язку з іншими суспільними науками, займаючи при цьому ведучу роль у системі наук про суспільство. По-перше, соціологія задовольняє потребу інших наук про суспільство у науково обґрунтованій теорії суспільства і його структурних елементів. По-друге, забезпечує інші науки технікою і методикою вивчення людини та її діяльності, а також методами виміру цієї діяльності. Це виявляється, зокрема, в тому, що інші науки про суспільство "соціологізуються", у результаті чого в їхніх надрах формуються нові напрямки досліджень - соціальні: соціально-економічні, соціально-психологічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін. Політологія, економіка, право та інші науки про суспільство вивчають лише якусь одну сферу життя суспільства, соціологія ж досліджує суспільство та інші соціальні системи як цілісні об'єкти з властивими їм відносинами і закономірностями функціонування, які виявляють себе в будь-якій сфері їхньої життєдіяльності - економічній, правовій чи політичній.

Найближчими науками для соціології за предметом дослідження вважають психологію, філософію, історію, політологію та економіку.

Між філософією і соціологією існує історично тісний зв'язок. Філософське пізнання було першою спробою на абстрактному рівні не тільки зрозуміти, але і вивчити соціальну реальність, ставши тим самим попередницею соціології. Через це філософія і соціологія мають спільні аспекти у вивченні соціальної реальності, тому що і та, і інша наука розглядають суспільство в цілому, у його системності. Однак філософія і соціологія відрізняються між собою за предметом, а також метою і завданнями дослідження. Основні розбіжності соціологічного і філософського підходів полягають у тому, що соціологія приділяє головну увагу осмисленню отриманого емпіричного матеріалу, а філософія - зосереджується на філософському осмисленні теоретичних джерел.

Чимало спільного мають соціологія та історія. Обидві науки вивчають суспільство у всіх його проявах, ґрунтуючись на дослідженні конкретних фактів громадського життя. Однак, якщо історична наука вивчає тільки те, що вже відбулося, то соціологія переносить центр ваги своїх досліджень на сучасність. Соціологія відрізняється від історії і за предметом дослідження: якщо історія вивчає всі сторони та форми прояву громадського життя, то соціологія – тільки "соціальне" у суспільстві. Крім того, соціологія відрізняється від історії за своєю природою та сутністю: соціологія виявляє повторюване, типові, сутнісне в даному ряді соціальних явищ і процесів, історія ж - конкретно-хронологічний хід подій у всій їх індивідуальності, неповторності.

Тісний зв'язок існує між соціологією і політологією. Політологія в прагненні розкрити закономірності політичного життя як однієї зі сфер життя суспільства не може не враховувати особливості суспільства як цілісної соціальної системи, на що спрямований і соціологічний аналіз. Разом з тим, суспільство не можна зрозуміти і тим більше реформувати без урахування впливу на його розвиток політичних структур і політичних режимів. Особливо чітко виявляється зв'язок соціології і політології в появі такої спеціальної соціологічної теорії, як соціологія політики. Політична соціологія в той же час є частиною політологічного знання. Однак, соціологія і політологія - різні науки: соціологія досліджує соціальне життя, політологія - політичну реальність, політичне життя.

Слід зазначити, що взаємний зв'язок існує також між соціологією і економічними науками, соціологією і правовими науками, соціологією й етикою, соціологією і педагогікою. Тому можна сказати, що в широкому сенсі всі науки про суспільство взаємозалежні і складають одну сукупну науку про суспільство, взаємозумовлюють існування одна одної, хоча виділяють різні аспекти дослідження.

1.5 Структура та функції соціології

Соціологія має складну структуру. Її елементами є загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії і конкретно-соціологічний аналіз.

Загальна соціологічна теорія дає уявлення про суспільство в цілому, системи соціальних механізмів, розкриває місце і роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу.

На загальнотеоретичному рівні соціологічного аналізу виявляється сутність суспільних відносин, їхня специфічна роль і механізм взаємодії, а також характеризуються суспільні відносини в залежності від їхніх суб'єктів (соціально-класові і національні відносини, відносини між суспільством і особистістю і т.д.). На цьому ж рівні досліджується взаємодія економічної, соціальної, політичної, духовної та іншої сфер життя суспільства, розкриваються їхні взаємозв'язки і взаємозалежності (наприклад, вплив сучасної науково-технічної революції на соціальну структуру суспільства, сферу науки і куль-

тури). Аналізуються взаємодії економіки і політики, політики і права, виробничої та екологічної сфери життя суспільства, промислового і сільськогосподарського виробництва і т.д. На рівні загальносоціологічних теорій кожне соціальне явище розглядається з погляду його місця і ролі в суспільстві, його різноманітних зв'язків з іншими явищами.

Спеціальні соціологічні теорії уточнюють положення загальної соціологічної теорії стосовно окремих видів і механізмів соціальної взаємодії.

Розрізняють три види спеціальних теорій:

- 1) Теорії, які вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільнот. До них відносяться соціологія міста, села, етносоціологія та ін.
- 2) Галузеві соціологічні теорії, які розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнот в окремих сферах. Це соціологія праці, економічна соціологія, соціологія побуту, соціологія освіти, дозвілля та ін.
- 3) Теорії, які аналізують окремі елементи соціального механізму. Наприклад, теорія соціального контролю, теорія комунікацій, теорія соціальної активності, соціологія організації і т.д.

Спеціальні соціологічні теорії конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких можна виміряти процес. (Якщо нас цікавить, наприклад, ефективність телебачення, то варто переходити від загальних понять "суспільної свідомості", "духовного життя" до таких понять спеціальної соціологічної теорії, як телевізійна аудиторія, її інтереси, потреби, зацікавленість, пізнавальна активність, задоволеність; розробляти систему показників, а потім і індикаторів, за допомогою яких можна виміряти процес телевізійного впливу. Необхідно при цьому мати також уявлення про особливості соціальних груп, які складають аудиторію та дають спеціальне знання про соціальну структуру).

Дані теорії стосуються окремих сфер громадського життя, соціальних груп і інститутів. Їхній пізнавальний ракурс набагато вужчий, ніж загальносоціологічних, і обмежений, як правило, тими чи іншими підсистемами суспільства.

3-й структурний елемент соціології — **конкретно-соціологічний аналіз** (теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень). Це вимірювання конкретних соціальних процесів на основі тих підходів, принципів, понять, показників, які дають загальна соціологічна і спеціальні теорії. Іноді називають 3-й елемент емпіричними дослідженнями, але це неточно, тому що тут теж присутня своя теорія, зокрема, теорія вимірювання.

Надаючи об'єктивну інформацію про ті чи інші сторони громадського життя, конкретні соціологічні дослідження можуть допомогти виявити існуючі протиріччя, а також тенденції розвитку певних соціальних явищ і процесів. Те й інше дуже важливо для наукового розуміння і вирішення соціальних проблем, управління суспільними процесами, або, в усякому разі, для їхнього

всебічного обліку. Головне в конкретному соціологічному дослідженні — одержати об'єктивну інформацію про те, що відбувається в суспільстві, у якійсь його сфері і як це сприймається людьми.

Суспільне призначення і роль соціології в сучасному суспільстві визначається, насамперед, функціями, які вона виконує. У загальному вигляді функції соціології можна поділити на теоретико-пізнавальну, практичну (прикладну) і світоглядну.

Теоретико-пізнавальна функція полягає в нагромадженні, збільшенні знання про суспільство, про його структурні елементи і процеси. Особливо важливого значення набуває ця функція в нашій країні, де відбуваються дуже глибокі і швидкі перетворення. Тільки на основі об'єктивних знань про зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, їхньому характері і спрямованості, що може дати соціологія, ми зможемо перебороти нинішню кризу і забезпечити стійкий розвиток країни. Здобуваючи об'єктивне наукове знання про соціальні процеси, які відбуваються, у країні, соціологія неминуче висвічує ті найгостріші соціальні проблеми, з якими зіштовхується сучасне суспільство. Хоча багато хто з нас певною мірою усвідомлює їхнє існування, але наукове виявлення даних проблем соціологією додає їм виразності у нашій свідомості. У цьому виявляється пізнавальна функція соціології. Ця функція полягає в дослідженні соціальних явищ з метою отримання адекватних наукових уявлень про їхню сутність і зміст, зв'язок з іншими явищами, характер і закономірності розвитку.

Практична функція соціології полягає в тому, щоб на основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ і процесів розробити практичні рекомендації. Дуже різноманітними є конкретні прояви практичної функції соціології. Практична спрямованість соціології виявляється, зокрема, у тому, що соціологія, яка досліджує суспільство як цілісну систему, здатна розробити науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку тих чи інших соціальних явищ чи процесів, що особливо важливо в перехідний період розвитку суспільства. Такі прогнози можуть мати довгостроковий чи поточний характер: на рівні загальносоціологічних теорій мова може йти про глибоке передбачення тенденцій розвитку суспільства в найближчому і віддаленому майбутньому, у рамках спеціальних соціологічних теорій можуть бути вироблені корисні прогнози.

До прикладної функції соціології, тобто такої, що має практичне значення, можна віднести також такі специфічні науково обґрунтовані види діяльності як соціальне обслуговування населення (соціальна робота), соціальне консультування (сімейні служби, телефони довіри і т.п.). Крім того, практична спрямованість соціології виявляється в специфічних напрямках соціальних досліджень, наприклад, маркетинг, управління персоналом, опитування суспільної думки та ін.

Соціологія, яка вивчає суспільство як цілісну систему, створюючи більш-менш повну картину соціальних відносин і процесів у сучасному світі, формує в людей систему поглядів на світ і місце в ньому людини, ставлення

людини до навколишньої соціальної дійсності і до самої себе, а також зумовлені цими поглядами життєві позиції людей, їхні ідеали. У цьому проявляється світоглядна функція соціології.

Одна з важливих функцій соціології — функція ідеологічна, оскільки соціологія в тій чи іншій формі виражає інтереси певних соціальних груп, класів, політичних партій і рухів. Висновки та узагальнення, які формулюються соціологом, що стосуються тих чи інших сторін громадського життя, торкаються не тільки інтересів тієї соціальної групи, до якої він належить, але й інтересів інших соціальних груп, у тому числі класів. Тим самим дані висновки та узагальнення набувають ідеологічного змісту.

І останнє: соціологія пояснює, які соціальні умови необхідні для того, щоб людина стала реалізовувати себе як суб'єкта соціальної діяльності, щоб вона змогла б, в остаточному підсумку, цілком реалізувати свою власну сутність. У цьому виявляється гуманістична функція соціології.

Запитання для самоконтролю

1. З якими науками пов'язана соціологія?
2. Чим характеризується соціологія як наука?
3. Які головні функції соціальної роботи?

ЛЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

План лекції

- 2.1. Сутність поняття «суспільство»
- 2.2. Типологія суспільств
- 2.3. Соціальна структура суспільства
- 2.4. Соціальна стратифікація. Поняття «мобільність» і «маргінальність»

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.

7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. —Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: суспільство, соціальна структура, соціальна стратифікація, соціальний клас, соціальна група, соціальний прошарок, мобільність, маргінальність.

2.1 Сутність поняття «суспільство»

У різних людей різні уявлення про суспільство. Найчастіше цим терміном позначається певна сукупність людей, об'єднаних будь-якими інтересами, взаємними симпатіями, способом життя і спільною діяльністю. Соціологія по своєму підходить до розуміння цієї категорії. Вся історія соціологічної думки є історія пошуків наукових підходів і методів побудови теорії суспільства.

У широкому змісті поняття "суспільство" характеризує те спільне, що є в будь-яких соціальних групах. Виходячи з цього, можна дати загальне визначення цієї складної категорії. **Суспільство** - це сукупність відносин між людьми, які історично розвиваються та складаються в процесі їхньої життєдіяльності.

Це універсальне визначення, під яке підходить і навчальна група, і суспільство книголюбів, і суспільство більш високого ступеня складності. Тому соціологічний аналіз суспільства припускає багаторівневий характер. Модель соціальної реальності може бути представлена принаймні на двох рівнях: макро- і мікросоціологічному.

Макросоціологія приділяє основну увагу моделям поведінки, що допомагає зрозуміти сутність будь-якого суспільства. Ці моделі, які можна назвати структурами, включають такі суспільні інститути, як родина, освіта, релігія, а також політичний і економічний лад. На макросоціологічному рівні під суспільством розуміється відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин як великих, так і малих груп людей, що виникла в процесі історичного розвитку людства, підтримується звичаями, традиціями, законами, соціальними інститутами та ґрунтується на певному способі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ.

Мікросоціологічний рівень аналізу являє собою вивчення мікросистем, які складають безпосереднє соціальне оточення людини. Це системи емоційно зафарбованих зв'язків індивіда з іншими людьми. Різні скупчення таких зв'язків утворюють малі групи, члени яких пов'язані один з одним позитивними установками і відділені від інших ворожістю і байдужістю. Дослідники, які працюють на цьому рівні, вважають, що соціальні явища можна зрозуміти лише на основі аналізу тих змістів, які люди додають даним явищам при взаємодії один з одним. Головна тема їхніх досліджень - поведінка індивідів, їхні вчинки, мотиви, які визначають взаємодію між людьми, що, у свою чергу, впливає на стабільність суспільства чи зміни, які відбуваються в ньому.

У реальному житті "суспільства взагалі" немає, є цілком конкретні суспільства: російське суспільство, американське суспільство і т.п. У цьому випадку поняття "суспільство" використовується у вузькому значенні як еквівалент сучасних націй-держав, маючи на увазі людське наповнення ("народ") внутрішнього простору в державних кордонах. Поповнюване таким чином суспільство американський соціолог Н.Смелзер визначав як "об'єднання людей, яке має визначені географічні межі, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність".

Для більш повного і глибокого розуміння сутності суспільства на макрорівні можна виділити декілька його яскравих ознак:

- 1) територія - географічний простір в певних межах, на якому здійснюються взаємодії, складаються соціальні зв'язки і відносини;
- 2) наявність власної назви та ідентифікації;
- 3) поповнення переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками;
- 4) стійкість і здатність відтворювати внутрішні зв'язки і взаємодії;
- 5) автономність, що виявляється в тому, що воно не є частиною якого-небудь іншого суспільства, а також у здатності створювати необхідні умови для задоволення різноманітних потреб індивідів і надання їм широких можливостей для самоствердження і самореалізації. Життя суспільства регулюється і керується тими соціальними інститутами та організаціями і на підставі тих норм і принципів, які виробляються і створюються усередині самого суспільства;
- 6) велика інтегруюча сила: суспільство, маючи спільну систему цінностей і норм (культуру), долучає до цієї системи кожне нове покоління (соціалізує їх), включаючи в сформовану систему соціальних зв'язків і відносин.

2.2 Типологія суспільств

У сучасному світі існують різні типи суспільств, які відрізняються між собою багатьма параметрами, як явними (мова спілкування, культура, географічне розташування, розмір і т.п.), так і прихованими (ступінь соціальної інтеграції, рівень стабільності та ін.). Наукова класифікація припускає виділення найбільш істотних, типових ознак, які відрізняють одні групи суспільств від інших і об'єднують суспільства однієї і тієї ж групи.

У середині ХІХ ст. К.Маркс запропонував типологію суспільств, в основу якої були покладені спосіб виробництва матеріальних благ і виробничі відносини - насамперед відносини власності. Він поділив усі суспільства на п'ять основних типів (за типом суспільно-економічних формацій): первісно-общинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні і комуністичні.

Інша типологія поділяє всі суспільства на прості і складні. Критерієм виступає кількість рівнів управління і ступінь соціальної диференціації. Просте суспільство - це суспільство, у якому складові частини однорідні, у ньому немає багатих і бідних, керівників і підлеглих, структура і функції тут слабо

диференційовані і можуть легко взаємозамінюватися. Це, наприклад, первісні племена, які подекуди збереглися дотепер. Складне суспільство - суспільство із сильно диференційованими структурами і функціями, взаємозалежними одна від одної, що зумовлює необхідність їхньої координації.

К.Поппер розрізняє два типи суспільств: закриті і відкриті. В основі розбіжностей між ними лежить ряд факторів, і насамперед відносини соціального контролю і волі індивіда. Для закритого суспільства характерна обмежена мобільність, несприйнятливість до нововведень, традиціоналізм, авторитарна ідеологія, колективізм. До такого типу суспільств К.Поппер відносив Спарту, царську Росію, нацистську Німеччину, Радянський Союз сталінської епохи. Відкрите суспільство характеризується динамічною соціальною структурою, високою мобільністю, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією. Зразками відкритих суспільств К.Поппер вважав древні Афіни і сучасні західні країни.

Стійким і розповсюдженим є розподіл суспільств на традиційні, індустріальні і постіндустріальні, запропонований американським соціологом Д. Беллом на підставі зміни технологічного базису - удосконалення засобів виробництва і знання.

Традиційне (доіндустріальне) суспільство - суспільство з аграрним устроєм, з перевагою натурального господарства, становою ієрархією, малорухомими структурами і заснованим на традиції способом соціокультурної регулювання. Тут переважають видобувні види господарської діяльності - землеробство, рибальство, видобуток корисних копалин. Переважна більшість населення (приблизно 90%) зайнята в сільському господарстві. Для цього суспільства характерна ручна праця, украй низькі темпи розвитку виробництва, які можуть задовольняти потреби людей лише на мінімальному рівні. У доіндустріальному суспільстві основним виробником є не людина, а природа. Поведінка індивідів у такому суспільстві регламентується звичаями, нормами, традиціями, які вважаються непорушними, не допускається навіть думка про їхню зміну.

Індустріальне суспільство – це складне суспільство із заснованим на промисловості способом господарювання, із гнучкими, динамічними структурами, які модифікуються, та способом соціокультурної регуляції, заснованому на поєднанні свободи особистості та інтересів суспільства. Для цих суспільств характерний розвинений поділ праці, масове виробництво товарів, машинізація і автоматизація виробництва, розвиток засобів масової комунікації, урбанізація (відтік населення із сіл у міста) і т.д. В індустріальному суспільстві всі сили спрямовані на промислове виробництво, щоб виробити необхідні суспільству товари. Усього лише 5-10 % населення, які зайняті у сільському господарстві, виробляють досить продовольства, щоб прогодувати усе суспільство. Формування індустріального суспільства пов'язане з утвердженням ринкової економіки і виникненням соціальних груп підприємців (буржуазія) і найманих робітників (пролетаріат).

Постіндустріальне суспільство (іноді його називають інформаційним) - суспільство, розвинене на інформаційній основі: видобуток (у традиційних суспільствах) і переробка (в індустріальних суспільствах) продуктів природи змінюються отриманням і переробкою інформації, а також переважним розвитком (замість сільського господарства в традиційних суспільствах і промисловості в індустріальних) сфери послуг. В результаті змінюється структура зайнятості, співвідношення різних професійно-кваліфікаційних груп. Якщо в індустріальному суспільстві масову групу складали робітники, то в постіндустріальному – службовці, керівники.

2.3 Соціальна структура суспільства

Складовими елементами суспільства як соціальної системи є соціальні інститути та організації, соціальні спільноти і групи, які виробляють визначені соціальні цінності і норми. Вони складаються з окремих людей, об'єднаних соціальними зв'язками і відносинами, які виконують певні соціальні ролі. Усі ці елементи пов'язані між собою і складають структуру суспільства.

Соціальна структура - це внутрішній устрій суспільства, яке складається з певним чином розташованих, упорядкованих елементів, тобто індивідів, які взаємодіють між собою, що займають певні соціальні позиції (статуси) і виконують певні соціальні функції (ролі) відповідно до діючої системи норм і цінностей. При цьому структура суспільства може розглядатися в різних ракурсах, у залежності від підстав, на яких виділяються структурні частини (підсистеми) суспільства.

Так, важливою підставою для виділення структурних елементів суспільства є природні фактори, які розділяють людей за статтю, віком, расовими ознаками. Тут можна виділити соціально-територіальні спільноти (населення міста, регіону і т.п.), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь і т.п.), соціально-етнічні (рід, плем'я, народність, нація). Також суспільство структуроване і за іншими параметрами, пов'язаними з вертикальним розширенням людей: стосовно власності - на забезпечених і малозабезпечених, стосовно влади - на керуючих і керованих і т.д.

Кожна особа займає в суспільстві не одну, а кілька соціальних позицій. Тому неможливо говорити про соціальну структуру в однині. Наприклад, кожен член суспільства повинний мати професію, освіту, місце проживання і т.д. Навіть примітивні племена мають, принаймні, вікову структуру, структуру споріднення, структуру влади.

Соціальна структура виражає об'єктивний розподіл суспільства на класи, групи, прошарки, вказуючи на різне становище людей стосовно одного за численними критеріями.

• **Соціальні класи** - великі групи людей, які розрізняються за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, стосовно засобів виробництва, за роллю в громадській організації праці, а також за способами отримання і розміром частки суспільного багатства.

• **Соціальні групи** – це відносно стійкі, історично сформовані спільноти людей, які відрізняються роллю і місцем в системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства. Становлення соціальної групи – це тривалий і складний процес її соціального дозрівання, який пов'язаний з усвідомленням свого становища, спільності інтересів, цінностей, а також формуванням групової свідомості і норм поведінки. Тобто група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, норми, мету і завдання діяльності.

• **Соціальні прошарки** - це соціальні спільноти, які виділяються за однією чи кількома близькими ознаками - прибутком, престижем, рівнем освіти, культури і т.п.

Для соціолога найцікавішим і найважливішим є аналіз взаємного впливу різних елементів соціальної структури. (Наприклад, залежність рівня освіти від матеріального забезпечення).

2.4 Соціальна стратифікація. Поняття «мобільність» та «маргінальність»

Термін «стратифікація» походить від латинського слова «stratum» - «шар», тобто **стратифікація** – це нашарування груп, які мають різний доступ до соціальних благ відповідно до їхнього становища в соціальній ієрархії.

Можна виділити вертикальний розподіл суспільства і горизонтальний. **Вертикальний розподіл** – це розподіл за класами (група, яка певним чином стосується засобів виробництва і характеру присвоєння матеріальних благ). Звичайно соціологи говорять про три основні класи: вищий, середній і нижчий. Приналежність людини до того чи іншого класу залежить від багатьох ознак: роду занять, джерела і розміру прибутків, району проживання, типу житла, освіти і т.д. **Горизонтальний розподіл** суспільства – це розподіл за стратами (прошарок, люди із спільною статусною ознакою свого становища, які відчувають свою спільність).

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації. Існує два її різновиди: відкрита і закрита. **Закрита** (жорстка) – припускає дуже жорсткі межі страт, заборони переходу з однієї страти в іншу (наприклад, кастовий лад в Індії, касти в країнах Африки). **Відкрита** – не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу, заборони змішаних шлюбів, заборони на заняття тією чи іншою професією і т.д. Люди знаходяться в постійному русі, а суспільство - у розвитку. Тому одним з важливих механізмів соціальної стратифікації є соціальна мобільність. Вперше теорія соціальної мобільності була розроблена і введена в науковий обіг відомим російським соціологом П.О.Сорокіним.

Соціальна мобільність - це зміна індивідом, родиною, соціальною групою місця в соціальній структурі суспільства. Існують два основних види соціальної мобільності – міжпоколінна і внутрішньопоколінна, і два основних типи - вертикальна і горизонтальна.

Міжпоколінна мобільність припускає, що діти досягають більш високої соціальної позиції або опускаються на нижчу сходинку, ніж їхні батьки. (Наприклад, син робітника стає інженером).

Внутрішньопоколінна мобільність має місце там, де той самий індивід протягом життя кілька разів змінює соціальні позиції. Інакше вона називається соціальною кар'єрою. (Наприклад, токарь стає інженером, потім начальником цеху, директором заводу і т.д.).

Вертикальна мобільність - це переміщення індивідів, соціальних груп з однієї страти (стану, класу, каст) в іншу, при якому істотно змінюється їхній соціальний стан. Якщо при цьому відбувається підйом по соціальним сходам, має місце висхідна мобільність, якщо ж соціальний спуск, ковзання вниз - спадна мобільність. (Підвищення в посаді - приклад висхідної, а розжалування - спадної мобільності).

Горизонтальна мобільність - перехід індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, яка знаходиться на тому ж рівні. (Прикладом може бути перехід з однієї професії в іншу, при якому не відбувається істотна зміна соціального стану).

Різновидом горизонтальної мобільності є географічна мобільність. Мається на увазі просте переміщення з одного місця на інше при збереженні колишнього статусу. Однак якщо до зміни місця додається зміна статусу, то географічна мобільність перетворюється в міграцію. Міграція - зміна місця проживання, переміщення людей на іншу територію (регіон, місто, країна) зі зміною їхнього соціального статусу. Якщо сільський житель приїхав у місто для того, щоб відвідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне місце проживання і знайшов у ньому роботу, то це міграція.

Крім того, розрізняють індивідуальну і групову мобільність. **Групова мобільність** відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується суспільна значимість цілого класу, стану, каст, рангу, категорії. **Індивідуальна мобільність** має місце тоді, коли переміщення вниз, нагору чи по горизонталі відбувається в окремої людини незалежно від інших.

У перехідні періоди у зв'язку зі зростанням соціальної мобільності особливої гостроти набуває проблема маргінальності.

Маргінальність — це стан особистості, яка знаходиться на грані різних культур. Це становище тих, хто відірвався від своєї страти, але поки що не адаптувався до нової, не прийняв її цінностей, норм. Типовим прикладом є становище тих, хто переїжджає з села в місто, змінює професію, включається в управлінські структури. Вони вже живуть в нових умовах, зазнають впливу інших факторів - нової професії, міського способу життя, але вони не відразу стають городянами, професіоналами, керівниками. Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища породжують внутрішню напруженість, стресові стани. У зв'язку з цим поведінка маргінала відрізняється нестійкістю, крайніми проявами. Маргінальним може бути і все суспільство, якщо швидко здійснюється перехід до нових соціальних умов його розвитку, руйнуються його устої, але ще продовжують діяти старі стереотипи, цінності свідомості, старі норми поведінки.

Запитання для самоконтролю

1. Які типи суспільств ви знаєте?
2. Що таке соціальна стратифікація?
3. Які відмінності між поняттями «мобільність» та «маргінальність»?

ЛЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

План лекції

- 3.1. Сутність соціальної поведінки
- 3.2. Різновиди соціальної поведінки
- 3.3. Поняття соціальної норми
- 3.4. Девіантна поведінка
- 3.5. Соціальний контроль

Час проведення: 2 учбові години

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: маси, натовп, публіка, соціальний рух, соціальна поведінка, девіація, соціальний контроль, соціальна норма.

3.1 Сутність соціальної поведінки

Люди завжди хотіли знати, що веде до соціальних потрясінь: війн, революцій, демографічних вибухів, міграційних процесів і т.д. Відповідаючи на запитання суспільства, соціологи прагнуть з'ясувати, чим зумовлена та чи інша форма масової поведінки.

Категорія "поведінка" з великими труднощами піддається визначенню. Це суміш самообмеження й імпульсу, ідеалізму та егоїзму, керована перспективною метою, з одного боку, і нав'язана повсякденним тиском, з іншого. По-

ведінка - процес взаємодії людей з навколишнім середовищем, опосередкованої їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Масова соціальна поведінка - це спосіб життя і дій великої кількості людей, який істотно впливає на соціальне життя і стабільність суспільства. До суб'єктів масової соціальної поведінки звичайно відносять маси, натовп, публіку та окремих індивідів.

Термін "маси" вживається тоді, коли ми маємо справу з людьми, яких через велику кількість не можна об'єднати в жодну організацію, засновану на спільному інтересі: політичні партії, професійні та інші організації. Маси в такому розумінні існують у кожній країні. У соціології найчастіше вживається термін "народні маси". Народні маси - це соціологічна категорія, яка означає наявність у суспільстві працюючої більшості населення як вирішальної сили соціального прогресу.

Натовп - контактна, зовні не організована спільнота, яка відрізняється вищим ступенем конформізму (тобто пристосовництва, пасивного прийняття пануючих думок) індивідів, які входять до її складу, пов'язаних подібним емоційним станом і спільним об'єктом уваги. Це поняття кількісне і видиме. Якщо маса інертна по своїй суті, то натовп завжди активний.

Виділяють кілька різновидів натовпу: випадковий, експресивний, конвенціональний, діючий. *Випадковий* натовп складають, ті, хто зібрався біля місця вуличної події. *Експресивний* натовп являє собою групу людей, які спільно виражають радість або горе, гнів чи протест або ж підтримку якої-небудь людини чи групи. Під *конвенціональним* натовпом розуміють групу людей, поведінка яких укладається у встановлені для даних ситуацій норми, але виходить за рамки звичайної поведінки. (Наприклад, болільники, які шаленіють на стадіоні). *Діючий* натовп - це група людей, яка здійснює активні дії стосовно конкретного об'єкта. Діючий натовп в свою чергу підрозділяється на агресивний, той, що рятується, мародерський та екстатичний. Агресивним звичайно називається натовп погромників. Натовп, що рятується, поєднує людей, які знаходяться в панічному стані. Мародерський - це натовп, що злодійствує а екстатичний - доведений до несамовитості в результаті якихось релігійних ритуалів. У цей вид натовпу може перетворитися і молодіжна аудиторія в ході концертів рок-груп.

Під терміном "публіка" розуміють велику групу людей, яка складається на основі спільних інтересів, без певної організації, але обов'язково при наявності ситуації, яка торкається цих інтересів. Публіка виникає разом з появою предмета загальної уваги. Ним може бути подія, особистість, наукове відкриття, предмет мистецтва і т.д.

Суб'єктами масової соціальної поведінки є й *індивіди*. Це пояснюється тим, що їхні дії, формально не узгоджені в часі і просторі, призводять до серйозних соціальних наслідків. (Наприклад, рішення окремих родин із приводу того, мати чи не мати дітей, може привести до демографічного вибуху або катастрофи; а рішення вкладників про довіру чи недовіру банкам неминуче знайде відображення на стані фінансової системи держави). Одиначний пове-

дінковий акт може і не бути предметом уваги соціології. Однак якщо такі дії приймають масовий характер, то мова йде про масову поведінкову реакцію.

3.2 Різновиди соціальної поведінки

Існує безліч підходів до класифікації масової соціальної поведінки. У залежності від масштабів і ступеню організації тих чи інших актів поведінки можна виділити соціальні рухи, колективну поведінку і соціальну поведінку особистості.

До організованих форм масової соціальної поведінки відносяться **соціальні рухи** - масові дії представників однієї чи декількох великих соціальних груп, спрямовані на задоволення групових чи суспільних інтересів і потреб. Інакше кажучи, це організовані зусилля великих груп людей, які сприяють чи перешкоджають соціальним змінам.

Соціальні рухи можуть бути систематизовані відповідно до характеру змін, до яких вони прагнуть. У тих випадках, коли відповідні дії виражаються у вимогах, звернених до держави, вони набувають характеру політичного руху. Але нерідко масові дії соціальних груп із забезпечення своїх інтересів не мають політичного характеру. Це, наприклад, рух за відновлення громадянської гідності і забезпечення прав людей, за поліпшення умов їхньої праці і життя. Одні з таких рухів виявляються політизованими більшою мірою, інші – майже не політизовані. Однак у будь-якому випадку в них повинен бути присутній власний соціальний зміст. У багатьох країнах набувають широкого розмаху такі соціальні рухи, як жіночий, молодіжний та інші.

Крім того, виділяють утопічні соціальні рухи, рухи реформ, регресивні рухи і революційні рухи. Утопічними називаються рухи зі створення ідеальних систем. Рухи реформ мають на меті зміну окремих аспектів громадського життя і соціальної структури суспільства без повної його трансформації. Регресивні рухи (рухи опору) являють собою організовані зусилля великих груп людей, спрямовані на блокування можливих і викорінення тих змін, які вже відбулися. Революційні рухи прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему та установити новий соціальний порядок.

Усі соціальні рухи виникають у зв'язку з невдоволенням заведеним порядком речей. Невдоволення з'являється в результаті невідповідності між об'єктивними умовами і тим, якими вони повинні бути, на думку певної частини населення. Однак саме по собі невдоволення не є головною причиною соціальних рухів. Крім нього необхідне усвідомлення значною частиною населення несправедливості існуючого стану речей. Повинна бути впевненість у тому, що влада не приймає ніяких заходів і не має уявлення про те, з чого потрібно починати. Мало сказати, що все погано, потрібно ще показати, яким чином це можна виправити. Мова йде про ідеологію, яка служить мостом між невдоволенням та діями. Для здійснення і координації цих дій потрібна організація, а для виникнення організації необхідний лідер, що має відданих прихильників, які і складуть її ядро. У стабільних суспільствах соціальні рухи

виникають рідко. Потужні соціальні рухи - це доля нестабільних суспільств. Найчастіше вони є наслідком соціальної дезорганізації.

В окремі історичні періоди масового характеру набуває **колективна поведінка** - масові, спонтанні, непередбачені реакції людей на критичні ситуації, які виникають об'єктивно і раптово. Суб'єктом колективної поведінки є натовп. Аналіз сучасних концепцій дає можливість виділити основні особливості колективної поведінки. По-перше, вона незвичайна, тобто не відповідає визначеним стандартам. По-друге, це один з екстремальних типів поведінки. По-третє, колективну поведінку супроводжує відчуття небезпеки, яка насувається, люди відчувають, що щось повинно статися. По-четверте, вона відбувається у певному соціальному контексті: високий рівень безробіття, низька кваліфікація населення, важке соціально-економічне становище і т.д.

Докорінна відмінність між натовпом і масою полягає в тому, що найхарактернішою ознакою натовпу є наявність безпосередньої близькості індивідів один від одного, тоді як маса не вимагає безпосереднього контакту між людьми. Колективна поведінка, як правило, відзначається на рівні натовпу, але може відбуватися і в масовому масштабі. Виділяють три види емоцій, притаманних колективній поведінці: страх, ворожість, радість. Ці емоції відчуються і виражаються натовпами і масами людей. У різних ситуаціях емоції можуть проявлятися з різною силою.

Поведінка особистості - це вчинки, які спостерігаються зовні, дії індивідів, їх певна послідовність, яка так чи інакше торкається інтересів інших людей і всього суспільства. Людська поведінка набуває соціального сенсу, стає особистісною, коли вона включена в спілкування з іншими людьми. Мова йде, насамперед, про осмислену поведінку, про реалізацію в діях і вчинках таких зв'язків і взаємин, у яких суб'єкт поведінки бере участь як розумна істота, що усвідомлено ставиться до своїх дій.

Соціальна поведінка - зовнішній прояв діяльності, у якому виявляється конкретна позиція людини, її установка. Це форма перетворення діяльності на реальні дії стосовно соціально значимих об'єктів. Як механізми саморегуляції соціальної поведінки особистості виступають соціальні установки (диспозиції), які формуються в результаті взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах зовнішнього середовища. Установка являє собою готовність, схильність людини до певної активності та дій стосовно якого-небудь об'єкта.

3.3 Поняття соціальної норми

Соціальні норми подібно до інших цінностей виконують функції оцінки та орієнтації особистості чи спільноти. Разом з тим, вони не обмежуються цими функціями. Норми здійснюють регулювання і соціальний контроль за поведінкою. Вони носять яскраво виражений вольовий характер. Це не тільки виявлення думки, але й виявлення волі. При цьому на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий варіант поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно ідеям, ідеалам,

але і карає. Її характерною рисою є імперативність. Це єдність оцінки і розпорядження.

Соціальні норми – це правила, які виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їхніх взаємодіях один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому.

Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють обмеження, умови, форми поведінки, характер відносин, мету і способи їхнього досягнення. Внаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного, ніж інші цінності.

Норми виникають внаслідок потреби у визначеній поведінці. Так, наприклад, однією із найдавніших була норма чесного ставлення до своєї частки в суспільній праці. На зорі людства можна було вижити тільки дотримуючись даної норми. Вона з'явилася в результаті закріплення повторюваних необхідних спільних дій.

Розмаїття соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманіття норм. Класифікувати норми можна за різними ознаками. Для соціолога має значення виділення норм за суб'єктами, носіями норм. На цій підставі виділяють загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні. У сучасному суспільстві спостерігається складна колізія цих норм.

За об'єктом чи сферою діяльності розмежовуються норми, які діють в галузі певних видів відносин: вони можуть бути політичні, економічні, естетичні, релігійні тощо. За змістом: норми, які регулюють майнові відносини, спілкування, забезпечують права і свободи особи, регламентують діяльність установ, взаємини між державами і т.д. Згідно з місцем в нормативно-ціннісній ієрархії: основні і другорядні, загальні і конкретні. За формою утворення і фіксації: жорстко фіксовані і гнучкі. За масштабами застосування: загальні і локальні. За функціями: норми оцінки, орієнтуючі норми, контролюючі, регламентуючі, караючі та заохочуючі. У якості складних специфічних і самостійних соціальних норм, які представляють основні норми поведінки, звичайно виділяють **норми моралі і права**.

І право, і мораль регулюють суспільні відносини шляхом створення загальнообов'язкових правил поведінки і установлення певної відповідальності у випадку їхнього недотримання. Разом з тим, вони відрізняються між собою. Це відносно самостійні регулятори поведінки.

Насамперед, різне походження і доля моралі і права. Мораль значно давніша. Вона з'являється з появою людського суспільства, у процесі становлення праці. Право ж — тільки з появою держави.

Мораль і право відрізняються за формою вираження волі суспільства. Мораль виражає волю окремих соціальних груп і суспільства в цілому, право - державну волю. Саме цим пояснюються принципові розбіжності моралі і права за способом забезпечення. Якщо дотримання норм моралі забезпечується внутрішнім переконанням в справедливості норм і силою суспільної думки, то дотримання норм права, крім того, - ще й силою державного апарата

та. Однак на цій підставі не можна розглядати норми моралі як внутрішні, засновані на переконанні, і норми права як зовнішні, засновані на примушуванні. Виконання норм права забезпечується і переконанням. Правопорядок є стійким, коли опирається на свідоме прийняття норм як необхідних і справедливих. Мораль опирається не тільки на переконання, але і на суспільне примушення.

Не можна не помітити, що правові норми, як правило, відрізняються від моральних своєю формальною визначеністю. Вони встановлюються чи санкціонуються державою в заздалегідь визначеному порядку, мають строго визначену форму (закону, указу, постанови і т.п.), набирають сили в точно встановлений час. Норми ж моралі постійно складаються в суспільстві відповідно до його розвитку, поступово поширюються відповідно до підтримки суспільною думкою.

Правові норми носять і більш конкретний характер. Звичайно вони переслідують або заохочують конкретні дії. Норми ж моралі, як правило, указують на загальний принцип поведінки. Тому одній моральній нормі, наприклад, "не вбий", "не вкради" відповідає безліч правових норм, що карають за вбивство при різних обставинах, за крадіжку і т.п.

І головне, що хотілося підкреслити, мораль і право відрізняються одне від одного розміром вимог до поведінки людини. Внаслідок того, що мораль висуває високі вимоги до поведінки, сфера її дії набагато ширша за право. Сфера моралі ширша також тому, що є відносини, які взагалі не можуть бути піддані правовому регулюванню (відносини дружби, кохання та ін.). Нарешті, норми моралі гнучкіші за норми права. Через специфіку свого утворення вони швидше відображають нові потреби, вони йдуть попереду, вказуючи шлях праву. Правові норми більшою мірою відстають від потреб суспільства. Звідси неминучість колізій моралі і права.

3.4 Девіантна поведінка

Поведінка людей не завжди відповідає загальноприйнятим цінностям і нормам. **Девіантна поведінка** - це вчинок, діяльність людини, яка не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам і зразкам поведінки. Як індивідуальний поведінковий акт, девіантна поведінка вивчається психологією, педагогікою і психіатрією. Предметом вивчення соціології є не одиночні вчинки, а масові поведінкові реакції, які суперечать існуючим нормам.

Поведінка, яка має психотичний, невротичний чи який-небудь інший психопатологічний характер, визначається з погляду її залежності від структури особистості. Тому патологія особистості не є предметом вивчення соціології. До того ж вона не має масового характеру. Девіація частіше зустрічається серед психічно нормальних, ніж серед психічно хворих людей. Люди, які страждають тими чи іншими захворюваннями психіки, як правило, рідко порушують установлені норми внаслідок своїх патологічних страхів.

Девіантна поведінка в соціологічному розумінні далеко не завжди має негативне значення. Відхилення від норм може бути щодо системи двояким

- 1) *негативним*, тобто таким, що порушує функціонування системи, дезорганізує і створює загрозу її існуванню;
- 2) *позитивним*, тобто тим, яке служить засобом удосконалення системи, підвищення її організованості.

Можна виділити три основні компоненти соціального відхилення (девіації): людина (група), якій властива певна поведінка; норма, яка є критерієм оцінки девіантної поведінки; група або організація, яка реагує на поведінку. Оскільки норми різноманітні, девіація досить складно піддається визначенню. Класифікація девіантної поведінки також пов'язана з певними труднощами: ті самі види поведінки можуть вважатися як девіантними, так і не девіантними не тільки в різних суспільствах, але й у різних прошарках того самого суспільства. Насамперед, виділяють первісні та вторинні відхилення (девіації). **Первісні відхилення** - поведінка, яка частково відповідає прийнятним у суспільстві чи групі культурним нормам. Це відхилення незначні і терпимі. Тому індивіди, які роблять їх, не вважаються девіантами. **Вторинні відхилення** - це відхилення від існуючих у групі чи суспільстві норм, які соціально визначаються як девіантні.

Існує кілька пояснювальних моделей причин девіантної поведінки. Усі теорії, які пояснюють девіацію, можна звести до трьох основних груп: біологічні, психологічні і соціологічні. У біологічних теоріях робиться акцент на вродженій схильності людини до здійснення девіантних вчинків. У психологічних теоріях девіантна поведінка пояснюється різними відхиленнями в психічному розвитку.

Соціологічне пояснення будується на основі врахування соціальних і культурних факторів. Вперше соціологічне пояснення девіації було зроблене в **теорії аномії**, розробленої Е.Дюркгеймом. Під категорією "аномія" Дюркгейм розумів "розрегульованість". Її зміст полягає в тому, що під час криз або радикальних соціальних змін життєвий досвід перестає відповідати ідеалам, втіленим у соціальних нормах, які регулюють поведінку людей в звичайних умовах. Соціальні норми руйнуються, люди втрачають орієнтацію, виникає соціальна дезорганізація, тобто стан суспільства, коли культурні цінності, норми і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають або суперечать один одному.

Подальший розвиток теорії аномії пов'язаний з ім'ям Р. Мертона. На його думку, причина девіації складається в розриві між культурними цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. Наприклад, люди прагнуть до фінансового успіху, але переконуються в тому, що його неможливо досягти за допомогою соціально схвалюваних засобів.

У залежності від ставлення індивідів до прийнятих в тих чи інших спільнотах цілей і засобів їхнього досягнення Р. Мертон виділив п'ять типів поведінкових реакцій: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм, заколот.

Конформізм (підпорядкування) означає прийняття цілей і засобів даної соціальної спільноти, навіть шляхом відмовлення від власних переконань.

Цей вид поведінки найбільш розповсюджений. Якби ситуація була інакшою, стабільність суспільства була б неможлива. Поведінка в рамках загальнови-значених ролей, орієнтована на досягнення суспільно значимих цілей, є основною умовою існування суспільства.

Інновація (нововведення) виражається в прийнятті цілей, але неприйнятті засобів їхнього досягнення. Наприклад, на початку реформ у нашому суспільстві були визначені прекрасні цілі: перетворити суспільство бідних у суспільство багатих. Однак не були названі законні засоби їхнього досягнення.

Ритуалізм (від слова ритуал) виражається в неприйнятті цілей, але прийнятті засобів досягнення цих цілей. Наприклад, службовий психоз бюрократа – він стежить за правильністю заповнення різних паперів, забуваючи про цілі, для яких вони заповнюються. Ціль відкидається, однак підпорядкування встановленим нормам зберігається. Характерно, що чиновник, який виявляє безцільну запопадливість, зрештою сам виявляється жертвою таких же чиновників.

Ретритизм (відхід) - це вид адаптації індивідів до суспільства, яке вони не приймають. Ці люди знаходяться в суспільстві, але фактично не належать до нього, що виявляється в повному запереченні цілей і засобів. Вихід із суспільства, але куди? У психічну хворобу, наркоманію, алкоголізм, бродяжництво й у релігію.

Заколот - це така поведінкова реакція, яка виражається в повному запереченні проголошуваних суспільством цілей і засобів та заміні їх на нові цілі і засоби. Це спроба встановити новий соціальний порядок.

3.5 Соціальний контроль

Люди часто говорять про те, що в суспільстві немає порядку. У соціології повсякденному розумінню стану речей у навколишній дійсності відповідає термін "соціальний порядок". Соціальний порядок – це система, яка включає індивідів, взаємозв'язок між ними, звички і звичаї, які діють непомітно і сприяють виконанню різних видів діяльності, необхідної для успішного функціонування даної системи.

Фіксуючи ті чи інші відхилення від соціального порядку в суспільстві, не можна не відзначити, що в цілому соціальна система функціонує: мільйони людей ходять на роботу, працює міський транспорт і т.д. Що ж змушує функціонувати соціальну систему? Це **соціальний контроль**, тобто спосіб саморегуляції системи, який забезпечує упорядковану взаємодію складових її елементів за допомогою нормативного (у тому числі правового) регулювання.

Соціальний контроль включає два головних елементи - норми і санкції. **Норми** являють собою розпорядження того, як треба правильно поводитися в суспільстві. **Санкції** - це засоби заохочення і покарання, які змушують людей дотримуватися соціальних норм.

Соціальний контроль буває формальним і неформальною.

Формальний контроль здійснюють організації. Для цього створюються спеціальні органи і розробляються правила. Існують, щонайменше, три осно-

вних методи формального соціального контролю. Це ізоляція, відокремлення і реабілітація. Ізоляція застосовується з метою відлучення індивідів від інших, не передбачаючи навіть спроб реабілітації. Вона застосовується щодо людей, які неодноразово робили злочин. Відокремлення припускає обмеження контактів девіанта з іншими людьми, але не повну ізоляцію від суспільства. Передбачається можливість повернення в суспільство тих, хто готовий виконувати його норми. Це, наприклад, арешт або приміщення в психіатричну лікарню на обмежений термін. Реабілітація передбачає підготовку людей до повернення до нормального життя і виконання соціальних ролей у суспільстві. Це може бути група "анонімних алкоголіків" чи наркоманів. Її мета – допомогти девіантам знайти своє місце в житті.

Неформальний контроль - це вид тиску, характерний для невеликих груп, що виявляється у формах психологічного вигнання, критики або глузування, що перешкоджають девіантній поведінці. Виділяють чотири основні типи неформального контролю: соціальні винагороди, покарання, переконання і переоцінка норм. Соціальні винагороди виражаються в посмішках, схвальних поглядах, а також інших проявах схвалення. Покарання проявляється у формі незадоволеного погляду, гострого критичного висловлювання, погрози фізичної розправи чи фізичного впливу. Переконавання - також один зі способів запобігання девіантної поведінки. Нарешті, переоцінка норм - це більш складний тип неформального соціального контролю, при якому поведінка, яка вважалася девіантною, може оцінюватися як нормальна.

Запитання для самоконтролю

1. Які бувають види соціальної поведінки?
2. Які види девіацій ви знаєте?
3. Які характеристики має соціальний контроль?

ЛЕКЦІЯ 4

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

План лекції

- 4.1. Соціальні інститути
- 4.2. Соціальні організації
- 4.3. Поняття та види соціальних змін. Основні теорії соціальних змін
- 4.4. Механізми соціальних змін. Соціальний прогрес та соціальна стабільність.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.

2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: соціальний інститут, інституціоналізація, соціальна організація, соціальні зміни, інновація, соціальний прогрес, соціальна стабільність.

4.1 Соціальні інститути

Термін "інститут" має безліч значень. У перекладі з латини *institutum* - установлення, устрій. Соціологи запозичили це поняття в правознавців і наділили його новим змістом. Соціальний інститут - це насамперед сукупність норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Зовні соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ з певними матеріальними коштами, що здійснює конкретну соціальну функцію. Зі змістовної сторони - це певний набір доцільно орієнтованих стандартів поведінки осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут зовні є сукупністю осіб (прокурори, судді, адвокати та ін.), установ (прокуратури, суди), матеріальних коштів, а змістовно являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки правочинних осіб, які виконують певну соціальну функцію. Ці стандарти поведінки втілюються в соціальних ролях, характерних для системи юстиції (ролі суддів, прокурорів, адвокатів і т.д.).

Вживаючи термін «соціальний інститут», найчастіше мають на увазі всякого роду впорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, володіння такими якостями, як:

- постійна та міцна взаємодія між учасниками зв'язків і відносин;
- чітке визначення функцій, прав і обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язку;
- регламентація й контроль за цією взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, які забезпечують функціонування соціальних інститутів, і т.д.

Таким чином, **соціальні інститути** - це відносно стійкі типи й форми соціальної практики, за допомогою яких організується громадське життя, забезпечується стабільність зв'язків і відносин у рамках соціальної організації суспільства.

Соціальні інститути - це потужні інструменти виживання суспільства, створені тисячолітньою культурною еволюцією. Для того щоб існувати, сус-

пільство повинне задовольняти свої фундаментальні потреби. Задоволення цих потреб забезпечують соціальні інститути:

- потребу у відтворенні роду – забезпечує інститут родини та шлюбу;
- потребу в безпеці та соціальному порядку - політичні інститути, держава;
- потребу в добуванні засобів існування - економічні інститути, виробництво;
- потребу в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів - інститути освіти, включаючи науку та культуру;
- потребу у вирішенні духовних проблем - інститут релігії.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути стимулюють та контролюють дії суб'єктів.

Соціальні інститути виконують наступні функції:

1) **функція закріплення та відтворення суспільних відносин**. Кожен інститут має систему правил і норм поведінки, що закріплює та стандартизує дії своїх членів. Тим самим забезпечується стабільність соціальної структури суспільства;

2) **регулятивна функція** полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки;

3) **інтегративна функція** містить у собі процеси зімкнення, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп;

4) **трансляюча функція** полягає в передачі соціального досвіду новим членам суспільства, прагненні прищепити їм норми покори та лояльності;

5) **комунікативна функція** проявляється в поширенні необхідної інформації як усередині даного інституту, так і на інші інститути.

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Джерелами розвитку є ендогенні (внутрішні) і екзогенні (зовнішні) фактори. Серед **екзогенних** найважливішими факторами є вплив на соціальну систему елементів культури та особистостей. Зміни соціальних інститутів під впливом культурних підсистем, що розвиваються, зумовлені, насамперед, нагромадженням людством нових знань. Крім того, великий вплив на еволюцію соціальних інститутів здійснюють зміни в ціннісних орієнтаціях. Впливати на соціальний інститут може видатна особистість. Дії таких особистостей часто змінюють функціонування і навіть впливають на існування цілих соціальних інститутів (наприклад, Петро I, В.І.Ленін). У той же час, соціальні інститути відіграють важливу роль у формуванні світосприйняття та світорозуміння індивідів, наприклад, інститут родини, освіти і т.п.

Ендогенні зміни соціальних інститутів відбуваються в основному через те, що той або інший інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає мети, не сприяє реалізації потреб і інтересів певних соціальних груп.

Процес упорядкування і формалізації соціальних зв'язків і відносин називається **інституціоналізацією**. Цей процес неможливий без появи відповідної соціальної потреби - матеріальної, фізіологічної або духовної. Виник-

нення певних соціальних потреб, а також умов для їхнього задоволення - найважливіший момент інституціоналізації. Наприклад, інститут родини задовольняє потребу у відтворенні населення, у вихованні дітей, формуванні стосунків між статями, поколіннями, соціальної адаптації і т.д.

Історія розвитку соціальних інститутів — це, по суті, поступове перетворення інститутів традиційного типу в сучасні соціальні інститути (це стосується, наприклад, інститутів родини, права, церкви і т.п.). Чим відрізняються сучасні інститути від традиційних? Останні, як правило характеризуються жорстко запропонованим ритуалом, століттями освяченими звичаями, а також родинними зв'язками та стосунками. Це добре видно на рівні родових стосунків. Рід і громада були провідними інститутами первісного суспільства. Уже тоді з'явилися інститути, які регулюють стосунки між родами, громадами, що перебувають немовби над цими історично первинними соціальними осередками. Насамперед, це інститути обміну виробленими продуктами, тобто економічних зв'язків. Потім сформувалися і політичні інститути, які у функціональному плані переслідували цілком конкретні цілі.

Розвиваючись, соціальні інститути усе більше спеціалізувалися за функціями; залежно від важливості тих або інших функцій деякі з них займали в системі соціальних інститутів провідне становище. У житті суспільства відповідно до його розвитку лідирували ті або інші соціальні інститути: вожді племен, рада старійшин, церква, держава і т.д. Протягом Нового і Новітнього часу як ведучі виступають держава, наука, освіта та інші.

Соціальний інститут, як було відзначено раніше, утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодій і відносин конкретних суб'єктів (індивідів, груп). Але він не зводиться до суми цих суб'єктів та їхніх взаємодій. Соціальний інститут має власну, нову системну якість і свою логіку розвитку.

Отже, соціальні інститути — це організовані соціальні системи, які виконують певні функції, мають стійку структуру, інтегровані елементи. Вони включають системи цінностей, норм, ідеалів, зразків діяльності та поведінки всіх суб'єктів соціокультурного процесу. Системи цінностей зумовлюють подібну поведінку індивідів - усіх суб'єктів соціальної дії, встановлюють форми і засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, на певний час забезпечують стан рівноваги в рамках тієї або іншої соціальної спільноти або суспільства в цілому. Для того щоб соціальний інститут функціонував, недостатньо мати в його структурі повний набір соціокультурних елементів. Важливо, щоб вони стали частиною внутрішнього світу особистості, переросли в соціальні ролі та статуси.

4.2 Соціальні організації

Суспільство немислиме без організацій. **Соціальна організація** (від франц. *organisatio* - формую, створюю) - це певна спільність, яка поєднує безліч індивідів, які створюють систему відносин для досягнення цілей і форму-

ють високоформалізовані структури. Стосовно соціальних об'єктів цей термін вживається в трьох змістах.

По-перше, так може називатися штучне об'єднання інституціонального характеру, яке займає певне місце в суспільстві та призначене для виконання більш-менш чітко окресленої функції. У цьому сенсі організація виступає як соціальний інститут з відомим статусом. У такому значенні словом "організація" можна назвати, наприклад, підприємство, орган влади, добровільний союз і т.д.

По-друге, термін "організація" може означати певну діяльність з організації, яка включає в себе розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію і т.д. У цьому змісті поняття "організація" збігається з поняттям "управління".

По-третє, під організацією може розумітися характеристика ступеню впорядкованості якого-небудь об'єкта. Тоді цим терміном позначають певну структуру, будову і тип зв'язків, специфічний для всякого соціального об'єкта.

Соціальна організація виникає тоді, коли досягнення яких-небудь загальних цілей стає можливим тільки через досягнення індивідуальних цілей або коли досягнення індивідуальних цілей виявляється можливим тільки через формулювання та досягнення загальних цілей. Мета організації - це бажаний результат або ті умови, яких намагаються досягти, використовуючи свою активність, члени організації для задоволення колективних потреб.

Центральним елементом будь-якої організації є її соціальна структура. **Соціальна структура організації** являє собою сукупність взаємозалежних ролей, а також упорядкованих взаємин між членами організації, у першу чергу відносин влади та підпорядкування. Найпоширенішими типами організації є формальні та неформальні. Головними критеріями такого визначення служать ступінь формалізації існуючих у системах зв'язків, статусів і норм.

Формальна організація - це спосіб соціальної організованості, при якому соціальні позиції і взаємозв'язки між ними чітко окреслені певними установками незалежно від особистісних характеристик членів, які займають ці позиції. (Наприклад, існують соціальні позиції директора, його заступників, начальників відділів і рядових виконавців. Директор може бути діловим і енергійним, а може бути пасивним і некомпетентним. Виконавець може бути талановитим, але однаково він формально займає нижче місце в соціальній організації). Взаємозв'язки між позиціями формальної структури засновані на твердих правилах і закріплені в офіційних документах.

Однак усередині кожної формальної організації завжди створюється організація неформальна. **Неформальна організація** - це спонтанно (мимовільно) сформована система соціальних зв'язків, норм, взаємодій, що є продуктом більш-менш дійсного міжособистісного і міжгрупового спілкування. З погляду неформальної структури компетентний і сумлінний співробітник може мати навіть вищий статус, ніж директор установи. Взаємини в неформальній структурі не закріплюються офіційними правилами, вони складаються на рівні безпосередньої міжособистісної взаємодії. Неформальна структура мінли-

віша, рухливіша і більш нестійка, ніж формальна. У ній діють свої, відмінні від формальних структур норми міжособистісного й міжгрупового спілкування. Вони виникають і діють там, де формальні організації не виконують якихось функцій, важливих для суспільства. Неформальні організації, групи, об'єднання компенсують недоліки формальних структур.

4.3 Поняття й види соціальних змін. Основні теорії соціальних змін.

Під категорією "зміна" розуміється процес руху і взаємодії предметів та явищ, перехід від одного стану до іншого, поява нових властивостей, функцій і відносин. В соціології вживається поняття "соціальні зміни".

Поняттям "соціальні зміни" позначаються різні зміни, які відбуваються протягом деякого часу в соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях і суспільствах, у їхніх взаєминах один з одним, а також з індивідами. Інакше кажучи, **соціальні зміни** - це перехід соціального об'єкта з одного стану в інший, будь-яка модифікація в соціальній організації суспільства, його соціальних інститутах і соціальній структурі, установлених у ньому зразків поведінки. Такі зміни можуть здійснюватися на рівні міжособистісних взаємин (наприклад, зміни в структурі і функціях родини); на рівні організацій та інститутів (освіта, наука постійно підлягають змінам і у плані їхнього змісту, і в плані їхньої організації); на рівні малих і великих соціальних груп (в Україні зараз змінюється соціальний склад населення); на глобальному рівні (міграційні процеси, економічний і технологічний розвиток одних країн, застій і кризовий стан інших, екологічна і військова загроза існуванню людства та ін.).

Можна виділити чотири види соціальних змін:

1. Зміни, які стосуються структур різних соціальних утворень, або структурні зміни. Це, наприклад, зміни в структурі родини (полігамна, моногамна, багатодітна, малодітна), у структурі будь-якої іншої спільноти - малої групи, професійної, територіальної, класу, нації, суспільства в цілому, зміни в структурах влади та ін.

2. Зміни, які зачіпають соціальні процеси. Так, ми постійно спостерігаємо зміни, які відбуваються в сфері соціальних взаємодій і відносин різних спільнот. Це відносини солідарності, напруженості, конфлікту, рівноправності та підпорядкованості, які постійно перебувають у процесі змін.

3. Зміни, які стосуються функцій різних соціальних систем. Їх можна назвати функціональними соціальними змінами.

4. Зміни в сфері мотивацій індивідуальної і колективної діяльності, або мотиваційні соціальні зміни. Очевидно, що характер потреб, інтересів, мотивацій поведінки і діяльності не може залишатися незмінним. Неважко помітити, що останнім часом у значних мас населення на перший план виступають мотиви особистого грошового заробітку, прибутку, що впливає на їхню поведінку, мислення, свідомість.

Всі ці зміни тісно пов'язані між собою. Зміни одного виду спричиняють зміни інших видів. Однак співвідношення соціальних змін з іншими змінами -

культурними, економічними та іншими - має досить складний характер. Зміни в одній сфері суспільства часто призводять до змін в інших сферах.

Основні теорії соціальних змін:

1. **Еволюціоністська** теорія соціальних змін. Еволюційні соціальні зміни - це поступові, повільні, кількісні перетворення соціальних об'єктів або відносин, які мають кумулятивний характер. Характер еволюційних соціальних змін являє собою нагромадження поступових, повільних, плавних кількісних перетворень, що веде до переходу соціального об'єкта або соціальних відносин у якісно інший стан.

2. Повною протилежністю еволюційної теорії є теорія **революційних** соціальних змін. Революційні соціальні зміни - це найвищою мірою радикальні зміни, які припускають докорінний злам соціального об'єкта, мають загальний характер і опираються на насильство. Вони здійснюються в ході соціальної революції. Соціальна революція (від лат. *revolutio* - поворот, переворот) - корінний якісний переворот у всій соціальній системі.

3. Складнішою формою соціальних змін є **циклічні зміни**. Вони включають еволюційні й революційні зміни. Коли говорять про циклічні зміни, то мають на увазі не окремі одиничні акти яких-небудь змін, а певний ряд змін, які у сукупності утворюють цикл. Циклами називають певну сукупність явищ, процесів, послідовність яких являє собою кругообіг, який відбувається протягом якогось проміжку часу. Кінцева крапка циклу немовби повторює первісну, але тільки в інших умовах і на іншому рівні. Циклічні соціальні зміни відбуваються відповідно до пори року, але можуть охоплювати кілька років і навіть кілька сторіч.

4.4 Механізми соціальних змін. Поняття соціального прогресу та соціальної стабільності.

Важливим етапом соціальних змін є інновація, тобто зародження, поява й зміцнення нових елементів. **Інновація** (нововведення) - це комплексний процес створення, поширення і використання нових практичних речей (нововведень) для задоволення людських потреб.

У наш час нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. У нововведенні звичайно виділяють наступні елементи:

- а) саме нововведення;
- б) новатори, тобто ті, хто створює, його творці;
- в) розповсюджувачі;
- г) ті, хто оцінюють.

Механізм соціальних змін, на думку Н. Смелзера, включає сім шаблів:

1) процес соціальних змін починається з того, що з'являється деяке відчуття "незадоволеності" економікою, політикою або їхніми окремими секторами і відчуття "можливостей" поліпшення стану справ, засноване на потенційній можливості використання різних ресурсів.

2) виникнення симптомів занепокоєння - з одного боку, у формі невинуватих емоційних реакцій негативного плану, які включають у себе прояви

ворожості і агресії, а з іншого боку, у вигляді нереалістичних надій, які виявляють себе у різноманітних фантазіях, утопіях, спогадах про кращі часи і т.д.

3) вживання спроб урегулювання виниклих напруг за рахунок мобілізації мотиваційних ресурсів на основі існуючої системи цінностей.

4) виникнення у вищих управлінських сферах доброзичливої терпимості стосовно нових ідей, які швидко поширюються. Але ця терпимість поки що проявляється в обережних формах - без зв'язку з відповідальністю за пропонувані зміни.

5) уживання спроб уточнити і конкретизувати нові ідеї та пропозиції, тому що вони є об'єктом пильної уваги.

6) здійснюється відповідальне застосування нововведення тими, хто приймає на себе певний ризик. Якщо цей ризик виявляється виправданим, виникає результат, що й є формою винагороди, або ж покарання при невдачі.

7) нововведення стає елементом способу життя і включається в повсякденність.

Джерелами соціальних змін можуть бути й економічні, і політичні фактори, а також фактори, які перебувають усередині сфери соціальних структур і відносин суспільства. До них можна віднести взаємодію між різними соціальними системами, структурами, інститутами, а також спільнотами на рівні груп, класів, націй, держав. Однією з форм такої взаємодії є конкуренція. Так, здорова конкуренція в науці, у галузі техніки, економіки, політики, інших сферах громадського життя служить важливим джерелом соціальних змін взагалі і змін у цих сферах зокрема.

У ще більшому ступені вирішенню безлічі соціальних, економічних і політичних проблем сприяла класова боротьба, насамперед, боротьба робітничого класу за свої економічні та громадянські права. Найбільшого розмаху ця боротьба досягла в ХІХ і першій половині ХХ століття. Значною мірою її результатом у багатьох країнах стало підвищення життєвого рівня робітничого класу та інших трудящих, скорочення робочого дня. Разом з тим, провідне місце в процесі соціальних змін займають технологічні фактори, тобто фактори науково-технічного прогресу, які здійснюють істотний вплив на соціальне життя суспільства.

Важливим фактором соціальних змін є ідеологія. Це та програма дій, якою керуються багато політичних партій і соціальних рухів, що здійснюють радикальні перетворення у всіх сферах життя суспільства. Всі соціальні зміни мають ідеологічний характер. Чим фундаментальніші, глибші зміни відбуваються, тим помітніша в них роль ідеології.

Під прогресом звичайно розуміється вдосконалення соціального устрою суспільства та культурного життя людини. Передбачається така спрямованість соціального й усього суспільного розвитку, для якої характерний перехід від нижчих форм до вищих, від простішого до складнішого. Таким чином, соціальний прогрес - це тип розвитку соціальної сфери, при якому вона в цілому або окремі її елементи переходять на вищий рівень, стадію зрілості.

У цілому розвиток людства іде по лінії зростання прогресивних соціальних змін. Загальна сукупність соціальних змін в історичному масштабі від первісного суспільства до сучасного може бути охарактеризована як прогресивний розвиток. Однак соціальний прогрес має суперечливий характер. Деяких областей соціального життя прогрес не стосується. Сюди відноситься галузь мистецтва як соціального інституту. Мистецтво не стоїть на місці, воно постійно підлягає змінам. Поняття прогресу не можна застосовувати при розгляді художнього, естетичного боку еволюції, розвитку мистецтва. Тут можна говорити лише про певний технічний прогрес, збереження та поширення творів мистецтва. Аналогічним чином варто оцінювати й еволюцію деяких інших соціальних інститутів і явищ - наприклад, релігії. Те ж саме можна сказати й про фундаментальні філософські системи: їхня еволюція має місце, але поняття прогресу тут застосувати не можна.

Суперечливий характер соціального прогресу виявляється насамперед у тому, що розвиток багатьох соціальних структур і процесів веде одночасно до їхнього просування вперед в одних напрямках, і до відступу, поверненню назад в інших напрямках, до вдосконалення, поліпшення в них одного й погіршення іншого. Саме такий суперечливий характер мають багато соціальних змін.

Оцінку характеру соціальних змін роблять за їх результатами. Ця оцінка може бути суб'єктивна, але може ґрунтуватися і на об'єктивних показниках. До суб'єктивних оцінок можна віднести такі, які виходять із бажань, прагнень, позицій окремих груп або верств населення. Головну роль тут відіграє ступінь задоволеності соціальних груп реформами, що відбуваються. Але якщо ті або інші соціальні зміни мають негативні наслідки для становища, статусу деякої групи, вони звичайно оцінюються нею як непотрібні, неправильні, антинародні, антидержавні, хоча для інших груп і суспільства в цілому вони можуть мати важливе позитивне значення.

Під стабільністю розуміється здатність системи функціонувати, зберігаючи незмінною свою структуру і підтримуючи рівновагу. Соціальна стабільність є найважливішою умовою нормального існування будь-якого суспільства. У сучасній ситуації найчастіше виникають думки про те, що всякі зміни ведуть тільки до погіршення матеріального становища людей, їхнього добробуту й тим самим підривають основу стабільності всього суспільства. У дійсності соціальна стабільність не є синонімом незмінності соціальних систем і відносин. Така нерухомість у суспільстві є ознакою не стабільності, а застою.

У соціологічному змісті **соціальна стабільність** - це відтворення соціальних структур, процесів і відносин у рамках цілісності самого суспільства. Причому це відтворення не є простим повторенням попередніх шаблів, воно містить у собі різноманітні елементи мінливості. Стабільне суспільство – це суспільство, яке розвивається і в той же час зберігає свою стабільність. Це суспільство з налагодженим процесом і механізмами соціальних змін, що зберігають його стабільність і виключають таку політичну боротьбу, яка веде до розхитування його підвалин. Таким чином, стабільність у суспільстві досягається не за рахунок незмінності, нерухомості, а за рахунок здійснення назрі-

лих соціальних змін у потрібний момент і у потрібному місці. Соціальні зміни є необхідною умовою й елементом соціальної стабільності.

Запитання для самоконтролю

1. Яка роль соціального прогресу в суспільстві?
2. Чим характеризуються основні теорії соціальних змін?
3. Чим відрізняються соціальні інститути від соціальних організацій?

ЛЕКЦІЯ 5 ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

План лекції

- 5.1. Поняття «особистість» в соціології
- 5.2. Соціалізація особистості
- 5.3. Взаємодія особистості та суспільства.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарики, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: особистість, індивід, індивідуальність, соціалізація, соціальна адаптація, інтериоризація, соціальний стан, соціальний статус, соціальна роль, рольовий конфлікт.

5.1 Поняття «особистість» в соціології

З найдавніших часів людина замислювалася над питанням про свою природу, про те, що вона собою представляє, яке місце займає у світі, які межі її можливостей, чи здатна вона стати господарем своєї долі або приречена бути її сліпим знаряддям. Сьогодні проблема людини перебуває в центрі ува-

ги багатьох наук, становить основу та предмет міждисциплінарних досліджень.

У повсякденній і науковій мові дуже часто зустрічаються терміни «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Позначають вони один і той же феномен чи між ними є якісь розбіжності? Найчастіше ці слова вживаються як синоніми, але якщо підходити строго до визначення цих понять, то можна виявити істотні значеннєві відтінки.

- **Людина** — поняття широке, родове, бере походження з моменту виділення homo sapiens.

- **Індивід** розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду (від лат. individ — неподільний, кінцевий).

- **Індивідуальність** можна визначити як сукупність рис, які відрізняють одного індивіда від іншого, причому розбіжності спостерігаються на різних рівнях — біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та ін.

- Поняття **особистості** вводить для виділення, підкреслення неприродної (надприродної, соціальної) сутності людини та індивіда, тобто акцент робиться на соціальному початку.

Багатовимірна природа людини, широта і розмаїття її соціальних зв'язків і відносин визначають безліч теоретичних підходів і позицій у розумінні цього феномена, безліч різних моделей, образів людини в сучасній соціології. Один з них - образ людини як сукупність соціальних ролей.

Проблема особистості - одна з найважливіших у сучасній соціології. Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування і розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки і суспільних відносин, не вивчаючи потреби, інтереси, духовний світ особистості, не аналізуючи складні й різноманітні її зв'язки із соціальним мікро - і макросередовищем.

Особистість вивчається різними науками. Філософію цікавить особистість як суб'єкт пізнання і творчості. Психологія аналізує особистість як стійку цілісність психічних процесів, властивостей. Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізм її становлення під впливом соціальних факторів, механізм зворотного впливу на соціальний світ, її участь у зміні й розвитку суспільних відносин. Соціологія вивчає зв'язки особистості та соціальної групи, особистості і суспільства, регуляцію й саморегуляцію соціальної поведінки.

5.2 Соціалізація особистості

Становлення особистості - складний тривалий процес долучення особистості до соціального, тобто її соціалізації. Це найбільш широке поняття, яке служить для характеристики формування особистості.

Соціалізація визначається як процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він

належить. Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, які дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. Провідним і визначальним початком соціалізації є цілеспрямований вплив (навчання, виховання). Однак соціалізація включає й стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості.

Процес соціалізації складається з ряду етапів. Виділяють *первинну соціалізацію*, яка охоплює період дитинства (засвоєння норм і цінностей дитиною, його входження в дану культуру), і *вторинну соціалізацію*, яка займає триваліший проміжок часу - зрілий і похилий вік (наступне засвоєння соціальних ролей – школа, ВНЗ, робота). Виділяють і такі стадії соціалізації як *до-трудова* (період життя людини до початку трудової діяльності); *трудова* (період активної участі людини в трудовій діяльності); *післятрудова* (період, який починається із закінченням активної трудової діяльності людини). Таким чином, соціалізація не завершується в певний момент життя людини, вона триває все життя, оскільки людина протягом усього життя здобуває нові цінності, норми, погляди, змінює свою поведінку.

Індивід соціалізується, включаючись у різні форми соціальної діяльності, освоюючи характерні для нього соціальні ролі. У цьому плані соціалізацію особистості можна розглядати як підйом від індивідуального до соціального. Людина освоює світ культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд. Освоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому немає соціалізації без індивідуалізації.

Основними факторами соціалізації особистості виступають елементи соціального середовища: по-перше, сукупність ролей і статусів, які суспільство пропонує людині; по-друге, сукупність соціальних інститутів, громадських організацій і соціальних спільнот, у межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі й здобуває бажані статуси; по-третє, сукупність цінностей, норм, умінь і навичок, якими людина опановує, щоб виконувати відповідні ролі. Особистість неможлива поза соціальною діяльністю, поза спілкуванням. Тому на різних етапах і стадіях у процесі соціалізації бере участь все оточення індивіда (родина, родичі, однолітки й діти старшого віку, дошкільні дитячі установи, навчальні заклади, трудові колективи, суспільно-політичні організації, мистецтво, література, засоби масової інформації і т.д.).

У процесі соціалізації виділяють дві фази: соціальну адаптацію та інтеріоризацію.

Соціальна адаптація означає пристосування індивіда до соціального середовища: до рольових функцій, соціальних норм, соціальних груп, верств, інститутів, до умов функціонування різних сфер суспільства. У процесі адаптації індивід узгоджує свої бажання зі своїми можливостями й реальностями соціального середовища.

Інтеріоризація – це процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм. Тобто це процес перекладу елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Отже, результатом

інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її духовного світу, особливості темпераменту, інтелекту. Отже, якщо в першій фазі соціалізації особистості відбувається пристосування індивіда до соціального середовища, то в другій фазі – вплив соціальної системи переломлюється через внутрішнє «Я» людини й проявляється в зміні її поведінки.

Які ж механізми соціалізації? Зигмунд Фрейд виділив як основні механізми: імітацію та ідентифікацію. **Імітація** – це спроба копіювати певну модель поведінки, а **ідентифікація** – це спосіб усвідомлення приналежності до тієї або іншої спільноти. Імітація та ідентифікація є позитивними механізмами, оскільки вони націлені на засвоєння певного типу поведінки. А сором і провина являють собою, на думку Фрейда, негативні механізми, тому що забороняють деякі зразки поведінки.

5.3 Взаємодія особистості і суспільства

Взаємодія особистості та суспільства – це взаємозалежний процес, з одного боку, активних дій індивіда, здатного змінювати соціальне середовище, а з іншого боку – впливу на індивіда самого соціального середовища. Соціальне середовище – це сукупність соціальних факторів, які впливають на формування та поведінку особистості. Виділяють макросередовище (соціальна структура суспільства, система освіти, виховання і т.д.) і мікросередовище (трудовий колектив, родина, школа).

Відносини, які формуються і реалізуються в процесі такої взаємодії, називаються соціальними. **Соціальні відносини** – це певна стійка система зв'язків індивідів, яка склалася в процесі їхньої взаємодії один з одним в умовах даного суспільства. Власне кажучи, це відносини, які складаються між людьми, включеними до різних соціальних груп. (Припустимо, що ви хочете одружитися. Ви зможете це зробити тільки в тому випадку, якщо встановите строго відповідні відносини з іншою людиною і її близькими родичами, тобто такі відносини, які б змусили їх побажати того ж).

Взаємини особистості і суспільства можна розглядати і як діяльність індивіда, що задовольняє свої потреби й переслідує певні цілі в конкретних соціальних умовах. Ці взаємини можна описати за формулою: пошук (особистості) – пропозиції (суспільства) – вибір (із запропонованого). Зв'язки і взаємодії між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення своїх потреб залежать у чомусь конкретному один від одного.

Важливою особливістю соціологічного підходу до особистості є те, що особистість розглядається на двох рівнях аналізу: макро- і мікросоціологічному. На мікросоціологічному рівні особистість розглядається як виконавець конкретної соціальної ролі. Для макросоціологічного рівня характерне розуміння особистості як продукту культури. На думку Е.Дюркгейма, для того, щоб зрозуміти особистість, необхідно спроектувати на неї культуру даного суспільства.

На цьому рівні використовуються поняття нормативна (базисна) і модальна особистості. **Нормативна** (базисна) особистість – це прийнятий культу-

рою відповідного суспільства тип особистості, який найбільше відображає особливості даної культури. У США, наприклад, це так званий "стовідсотковий американець", у колишньому СРСР - "радянська людина" і т.д. Це свого роду ідеальний тип, на який орієнтується суспільство у вихованні молодого покоління. Характеристика нормативного типу особистості відповідає на запитання: яким критеріям повинна відповідати особистість, щоб суспільство могло розвиватися з максимальною ефективністю? Якщо взяти ту або іншу соціальну групу, то в ній неважко виділити особистість із характеристиками, які найбільш повно виражають умови й закономірності функціонування даної групи. Так, у вищому навчальному закладі існують думки про те, яким повинен бути студент, в армії - військовослужбовець і т.д.

Модальна (від слова мода) особистість - це людина, яка розділяє ті ж культурні зразки, що й більшість членів даного суспільства (спільності). Можна сказати й інакше: модальна особистість - це тип особистості, найпоширеніший на даній території. Після розпаду СРСР деякі соціологи вважали, що найпоширенішою особистістю в нашій країні була так звана "невротична особистість", тобто людина, яка не знала, що потрібно робити в ситуації, яка змінилася. У наш час поширення отримав тип торговельної людини, яка робить гроші на різниці цін або наживає їх за допомогою різного роду махінацій. Засоби масової інформації і судові інстанції відзначають факт широкого поширення мафіозного типу особистості, що може мати дуже негативні наслідки для суспільства.

При розгляді особистості та її місця в суспільстві часто використовується поняття "соціальний стан". **Соціальний стан**, за визначенням П. А. Сорокіна, - це місце, займане індивідом у соціальному просторі. Соціальний простір, на відміну від геометричного (тривимірного), є багатомірним. Для того щоб визначити соціальний стан людини, необхідно знати всі його соціальні статуси. П.А.Сорокін писав: "Перефразовуючи древню приказку, можна сказати: "Скажи мені, до яких соціальних груп ти належиш і які твої функції в межах кожної із цих груп, і я скажу, який твій соціальний стан у суспільстві і хто ти в соціальному плані".

Соціальна позиція (статус) (від лат. status - стан справ, становище) - співвідносне положення індивіда або групи в соціальній системі, зумовлене виконуваними ними соціальними функціями із правами, що впливають із них, та обов'язками. Кожна людина виконує безліч функцій у системі соціальних зв'язків, оскільки включена в безліч різних соціальних груп. Тому вона має безліч статусів.

Люди сприймають один одного залежно від їхнього статусного становища. Так, у ході одного дослідження цієї проблеми в декількох групах студентів представляли ту ж саму людину в якості: у першій - студента, у другій - лаборанта, у третій - аспіранта, у четвертій - викладача і т.д. Потім студентам кожної із цих груп запропонували визначити її зріст. У результаті зріст цієї людини з першої до останньої групи збільшився на 5 дюймів, у той час як зріст експериментатора, який її супроводжував, в очах студентів не змінився.

Залежно від того, займає людина дану позицію завдяки наслідуваним ознакам (раса, етнічна приналежність, соціальне походження) або завдяки власним зусиллям (освіта, заслуги), розрізняються відповідно запропонований і придбаний статуси. Запропонований статус - це соціальна позиція, яка заздалегідь запропонована індивідові суспільством або групою незалежно від його здібностей або зусиль. Різновидом такого статусу є соціально-класовий статус, тобто становище індивіда в суспільстві, зумовлене його соціально-класовою приналежністю. Досягнутий статус - це соціальна позиція, яка займається індивідом і закріплюється через його індивідуальний вибір, власні зусилля і конкуренцію з іншими індивідами. Різновидом статусу, якого досягає індивід, може бути професійно-посадовий статус, тобто позиція індивіда в суспільстві, зумовлена виконуваними ним професійно-посадовими функціями із правами, які впливають із них, і обов'язками.

Таким чином, поняття соціального статусу характеризує:

- 1) місце особистості в системі суспільних відносин;
- 2) її діяльність в основних сферах життя;
- 3) оцінку діяльності особистості з боку суспільства, що виражається в певних кількісних та якісних показниках (зарплата, премії, нагороди, звання, привілеї);
- 4) самооцінку, яка може збігатися або не збігатися з оцінкою суспільства або соціальної групи.

Проблема соціального статусу має не лише теоретичне, але й велике практичне значення. Так, у житті нерідко зустрічаються приклади невірної зрозумілої або привласненої статусу. Рольова теорія особистості являє собою один з підходів до вивчення особистості, відповідно до якого вона описується за допомогою засвоєних і прийнятих нею або вимушено виконуваних соціальних функцій і зразків поведінки - ролей. **Соціальна роль** – це сукупність дій, які повинен виконувати індивід, який займає певний статус у соціальній системі суспільних відносин.

У структурі соціальної ролі звичайно виділяються чотири елементи:

- 1) опис типу поведінки, яка відповідає даній ролі;
- 2) вимоги, пов'язані з даними поведінками;
- 3) оцінка виконання запропонованої ролі;
- 4) санкції, які можуть носити як негативний, так і позитивний характер.

Так, соціальна роль звичайно розглядається у двох аспектах: рольового очікування і рольового виконання. Рольове очікування - це очікувана модель поведінки, асоційована з даним статусом, тобто типова поведінка (у рамках норм і стандартів) для людей даного статусу в даній соціальній системі. Інакше кажучи, це та поведінка, якої чекають від нас навколишні, знаючи наш соціальний статус. Рольове виконання - це фактична, реальна поведінка людини, яка займає ту або іншу соціальну позицію (соціальний статус).

Для того щоб проілюструвати вплив рольових очікувань на поведінку людей, можна звернутися до "тюремного" експерименту американського дослідника Філіпа Зимбардо. Цей експеримент почався з того, що в одному із

престижних американських коледжів було вивішене оголошення: "Для психологічних досліджень тюремного життя потрібні чоловіки-студенти, повністю здорові у фізичному і психічному плані...". Експеримент планувалося провести протягом одного - двох тижнів. Після того як учасники були підібрані, їх розділили на дві частини в арифметичному порядку. Одну частину призначили "ув'язненими", іншу - "тюремниками". Потім всі були перевезені у в'язницю, де тюремники почали виконувати свої обов'язки. Вони роздягнули і обшукали "ув'язнених" і розвели по камерах, хоча ніхто й не наказував їм робити це. У цілому перший день пройшов нормально при добродушно-жартівливому ставленні один до одного по обидва боки. Однак уже на другу добу стосунки зіпсувалися так, що експериментаторам довелося утримувати "тюремників" від зайвої твердості. На шосту добу експеримент довелося припинити, оскільки всі були травмовані. Цей експеримент показав, що функціональна доцільність (необхідність підтримувати порядок) і соціокультурні традиції (як треба поводитися) визначили поведінку його учасників. Вони "звикли до ролі" і рольові очікування зумовили цілком типову поведінку. Добрі стосунки лопнули, коли ці гарні хлопці виявилися в різних соціальних ролях. Саме "лещата" соціальних ролей визначили поведінку учасників цього експерименту.

Кожна людина має безліч соціальних статусів, і кожному статусу відповідає спектр ролей. Сукупність ролей, які відповідають даному статусу, називається рольовим набором. Таким чином, можна констатувати, що кожна людина виконує в суспільстві безліч соціальних ролей. У зв'язку із цим виникає проблема рольового конфлікту.

Рольовий конфлікт - це зіткнення рольових вимог, пропонованих людині, викликане множинністю одночасно виконуваних нею ролей, а також іншими причинами. Маючи загальне уявлення про сутність рольових конфліктів, можна провести їхню класифікацію:

- По-перше, це конфлікти, викликані розбіжностями в розумінні своєї ролі особистістю та оточуючими. Наприклад, викладач вузу вважає, що він може домогтися глибокого засвоєння програми свого предмета студентами без твердого тиску на них, однак на кафедрі переважає інший методичний підхід.

- По-друге, це конфлікт між різними аспектами однієї й тієї ж ролі. Наприклад, від адвоката очікують прийняття всіх заходів щодо виправдання підзахисного, але від нього ж як від юриста очікують боротьби із правопорушеннями, які підривають основи суспільства.

- По-третє, це конфлікт, викликаний протилежними вимогами до виконання однієї й тієї ж ролі з боку різних людей. Наприклад, від жінки її начальник вимагає високої самовіддачі на роботі, а чоловік - високої самовіддачі вдома.
- По-четверте, це конфлікт між особистісними якостями індивідів і рольовими вимогами. Існує чимало людей, що займають посади, для яких вони не мають необхідного хисту. У результаті вони змушені болісно перебудовуватися, як то кажуть, "переступати через себе".

Рольові конфлікти породжують рольову напруженість, яка проявляється в різних життєвих і службових ситуаціях. Тому важливо знати деякі способи зниження рольової напруженості. Один з них полягає в тому, що окремі ролі визнаються важливішими, ніж інші. Так, у деяких випадках варто вибрати, що важливіше: родина або робота. Для жінок нормальним вважається вибір на користь першого, а для чоловіків - другого. Поділ між двома системами ролей, зокрема родиною та роботою, послабляє рольовий конфлікт.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості взаємодії особистості та суспільства?
2. Хто має формувати первинну соціалізацію?
3. Які поняття синонімічні поняттю «особистість»?

ЛЕКЦІЯ 6 КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

План лекції

- 6.1. Сутність та функції культури
- 6.2. Різновиди культури
- 6.3. Основні складові культури
- 6.4. Культурна динаміка

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: культура, матеріальна культура, духовна культура, народна культура, елітарна культура, масова культура, культурна динаміка, субкультура, контркультура.

6.1 Сутність та функції культури

У Стародавньому Римі, звідки до нас прийшло це слово, під культурою розуміли обробіток ґрунту, дещо пізніше культурою стали називати всі зміни в природі, які відбуваються під впливом людини. У XVIII-XIX ст. поняття "культура" почали вживати і стосовно людей, цим терміном стали позначати все створене людиною. **Культура** стала розумітися як створена людиною "друга природа", надбудована над першою, як весь створений людиною світ. Вона охоплює всю сукупність досягнень суспільства в матеріальному і духовному житті.

Світ культури настільки складний і різноманітний, що кожна наука - філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія, соціологія - знаходить свою специфічну предметну «нішу» при вивченні цього явища. Соціологію цікавить, насамперед, роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура чутливо реагує на всі зміни, які відбуваються в соціумі, і сама впливає на нього, формуючи й визначаючи багато соціальних процесів, включаючи процеси групоутворення і соціальної мобільності.

Однак у сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії, антропології склався своєрідний парадокс. З одного боку, для всіх цих наук поняття культура є ключовим, з іншого боку - змістовні уявлення про неї далекі від чіткості, визначеності й однозначності. Не виключенням є й соціологія. Тільки в одному з американських довідників із соціології знаходиться понад 400 визначень поняття «культура».

Оскільки культура — поняття складне, багатогранне, її можна розглядати в різних планах. Звідси різноманіття соціологічних визначень культури. Культуру можна визначити як специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей з природою, між собою і до самих себе. У соціології культура вивчається в її соціальному аспекті, тобто з погляду процесів і результатів соціальних взаємодій. Тому при соціологічному аналізі культура розглядається в тому її аспекті, який пов'язаний з регулюванням стосунків між людьми, як система ідеалів, цінностей, норм і зразків поведінки.

У *найширшому* розумінні цього слова культура — це системна інтегративна якість суспільства, яка виражає рівень досягнутого в його розвитку. Під культурою завжди маються на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії. У *вузькому* розумінні слова — це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, які характерні для певної соціальної групи, певного суспільства.

Культура втілюється в практичній діяльності людей - виробничій, побутовій, політичній, художній, науковій, навчальній і т.д., тому культурний зміст можна виділити в сфері будь-якої цілеспрямованої соціальної діяльності людини. Поняття культури вживається для характеристики історичних епох (наприклад, антична або середньовічна культура), різних етнічних спільнот

(культура ацтеків, вікінгів і т.п.), специфічних сфер життя або діяльності (культура праці, політична культура і т.п.).

Виходячи з цього, виділяються основні функції культури:

- **людинотворча** (гуманістична), тобто розвиток творчого потенціалу людини у всіх формах її життєдіяльності (головна функція);
- **гносеологічна** (пізнавальна), оскільки культура є методом пізнання й самопізнання суспільства, соціальної групи й окремої людини;
- **інформаційна** — функція трансляції соціального досвіду, що, поміж іншим, забезпечує зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього;
- **комунікативна** — функція соціального спілкування, яка забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- **ціннісно-орієнтаційна**, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну «карту життєвих цінностей», у яких існує й на які орієнтується людина;
- **нормативно-регулююча** (управлінська) - проявляється в тому, що культура виступає методом соціального контролю за поведінкою людини.

6.2 Різновиди культури

У соціології існують кілька традиційних площин розподілу й емпіричного аналізу культурних явищ. Виділяють два основних види культури: матеріальну й духовну. **Матеріальна культура** представлена матеріальними предметами у вигляді споруд, знарядь праці, творів мистецтва, предметів повсякденного побуту і т.д. Інакше кажучи, це частина загальної системи культури, яка включає всю сферу матеріальної діяльності і її результатів.

Нематеріальна (духовна) культура містить у собі знання, вірування, переконання, цінності, ідеологію, мораль, мову, закони, традиції, звичаї, що досягнуті і засвоєні людьми. Духовна культура характеризує внутрішнє багатство свідомості, ступінь розвитку самої людини.

За походженням (генезисом) виділяють народну культуру та елітарну. **Народна культура** виникає певною мірою стихійно й не має конкретного «персоніфікованого» автора. Вона включає фольклор, пісні, казки, міфи, які створювалися людьми в процесі повсякденного життя. **Елітарна культура** включає, насамперед, класичну музику, живопис, літературу, які створювали професіонали високого рівня. У ній завжди можна чітко встановити авторство.

У сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком ЗМІ виникає ще одна культура – масова, котра апелює до усіх і розрахована на масове споживання. Для масової культури характерне зведення високої культури до усередненого поверхневого змісту. Науково-технічна революція стимулювала поширення масової культури. Сама ідея масової культури виникає в 1920-х роках у рамках доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства виходить із того, що в ХХ ст. чільну роль в історичному процесі починає грати маса. Поняття «маса» має не тільки кількісні характеристики (більшість суспільств), але і якісні: знеособленість, перевага почуттів, втрата інтелекту та особистої

відповідальності за свої рішення і вчинки. Згідно Гарду і Лебону, суспільство ділиться на маси (або юрбу), які не розуміють суті того, що відбувається, публіку, яка дещо розуміє, і еліту, яка має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси «масовим» називають таке суспільство, у якому людина стає великим елементом соціальної машини, «гвинтиком», підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі.

Суть *масової культури* полягає в тому, що вона створюється для цілей споживання. Головна її функція - розважально-компенсаторна. Це культура, позбавлена внутрішнього джерела розвитку й функціонуюча на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто охопленням аудиторії, і за часом, тобто діє постійно, день у день. У результаті масова культура перетворюється на особливий вид бізнесу, при цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, закриваючи від неї й підмінюючи інші прошарки культури. Типовим прикладом масової культури можуть бути нескінченні телевізійні серіали, так звані «мильні» опери.

Крім названих видів культури існує ще субкультура і контркультура. *Субкультура* – це система цінностей, норм, зразків поведінки, життєвих стилів, характерних для тієї або іншої соціальної спільності (наприклад, професійна культура, національна, конфесійна). Субкультури відрізняються одна від одної нормами поведінки, стилем життя і навіть мовою. Варто порівняти, наприклад, поняття «армійське життя» і «студентське життя» і стане зрозуміло, наскільки відрізняються ці дві субкультури.

Останнім часом соціологи приділяють багато уваги вивченню молодіжної субкультури. Довгий час вважалося, що в соціалістичному суспільстві, яке прагне до соціальної однорідності, у молоді не може й не повинно бути своїх специфічних цінностей. Прояв особистості, незвичні форми поведінки розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція розуміла ці відхилення як спосіб самовираження, як можливість заявити про себе суспільству, звернути на себе увагу. Так з'явився термін «неформальні молодіжні об'єднання», який закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вжитку.

Субкультура, яка перебуває в стані відкритого конфлікту, явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається контркультурою. Цей термін належить американському соціологові Т. Роззаку, який ввів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років. Іншими словами, *контркультура* - це моделі поведінки, набір норм і цінностей якої-небудь соціальної групи, які різко суперечать нормам і цінностям, що панують у суспільстві, частиною якого ця група є, і сприймаються як дивні й зухвалі. (Наприклад, молодіжна контркультура, що сформувалася на основі руху «хіппі» в 60-х роках; нацистська контркультура, карна, блатна.)

На сьогоднішній день контркультура - це: а) тип протестуючого світовідчуження; б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному; в) анти-традиційні форми художньої творчості.

У принципі, культура втілюється в будь-якій сфері діяльності людей - виробничій, побутовій, художній, науковій і т.д. І це різноманіття її проявів зумовлює багатозначність визначень культури. Тому поняття культури вживається й для характеристики історичних епох (антична, середньовічна), і різних етнічних спільнот (культура ацтеків, вікінгів), і специфічних сфер життєдіяльності (культура праці, побуту, художня культура, політична культура). Звідси випливає і безліч визначень культури. Єдина людська культура складається з безлічі різних культур, які роблять свій внесок і без кожної з яких картина культури була б неповною.

6.3 Основні складові культури

У різноманітті проявів культури можна виділити спільні компоненти, показники, у яких відображається її зміст. До таких компонентів культури можна віднести мову, цінності, норми, вірування.

Мова - це система знаків, наділених певним значенням, які використовуються для зберігання, перетворення й передачі інформації. У тому чи іншому слові заключене певне поняття, завдяки якому людина сприймає навколишній світ. Вивчення слів забезпечує взаєморозуміння людей, тому мова служить найважливішим засобом комунікації, а також передачі інформації з покоління до покоління. Тим самим мова підтримує згуртованість суспільства.

Визначальним елементом культури є **цінності** - соціально схвалювані і підтримувані більшістю суспільств (груп) переконання стосовно цілей, до яких людина повинна прагнути, і основних засобів їхнього досягнення. Цінність – це поняття, за допомогою якого характеризують значення для суспільства й для конкретної людини певних явищ дійсності. У ході соціальних взаємодій індивіди оцінюють предмети, соціальні явища й процеси з погляду їхньої відповідності або невідповідності своїм потребам, з погляду того, що для них значиме, а що - ні, що корисне, а що - шкідливе, що допустиме, а що - неприпустиме і т.п. Соціальні цінності виступають як сукупність життєвих цілей і засобів їх досягнення. [Для одних індивідів життєвою метою може бути, скажімо, забезпечення щастя коханій людині, засобом її досягнення - безперестанна праця, для інших мета - матеріальне благополуччя, а засіб - будь-які, у тому числі й злочинні, дії.] Прийняті особистістю соціальні цінності називаються ціннісною орієнтацією. Інакше кажучи, ціннісна орієнтація - це усвідомлення людиною, суспільною групою всієї сукупності бажаних матеріальних і духовних благ, способу життя, необхідних моральних норм і вибір з них найкращих.

Світ цінностей може виступати як у вигляді стихійно сформованих уявлень, переконань, думок, так і у вигляді строгої, логічно обґрунтованої, аргументованої доктрини - ідеології (від грец. *idea* - ідея, уявлення й *logos* - навчання). **Ідеологія** – це система поглядів, ідей і переконань, у яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей з дійсністю та один з одним та виражаються інтереси різних соціальних груп, класів, суспільств. Інакше кажучи, це певна сукупність пов'язаних між собою ідей, згуртованих навколо декількох основних цінностей (наприклад, комунізм).

Істотним компонентом культури виступають соціальні норми. Поняття "норма" у широкому сенсі позначає правило або керівний початок. **Соціальні норми** - правила поведінки, зразки, стандарти діяльності, виконання яких очікується від члена будь-якої соціальної групи або спільноти та підтримується за допомогою санкцій.

Так, для рукостискання ми простягаємо праву руку; у бібліотеці голосно не розмовляємо й не шумимо; чоловіки дарують квіти жінкам у день 8 березня; у дні державних свят підіймаємо прапори; відзначаємо дні народження і т.д. Здійснюючи ці дії, ми дотримуємося загальноприйнятих норм. Наша культура визначає таку поведінку як правильну, тобто відповідну соціальним нормам. Суспільство не залишається незмінним, тому частина норм може втрачати своє значення для життєдіяльності людей. Вони або перестають діяти, або змінюються. Інші норми залишаються суспільно значимими, стабільними протягом десятиліть і навіть триваліших періодів часу. Можуть з'являтися й зовсім нові норми. Існуючі в суспільстві норми можна класифікувати за різними критеріями, зокрема, за сферою їхньої дії (політичні, економічні і т.п.) і за змістом (звичаї, традиції, ритуали).

Звичаї - це успадковані стереотипні способи поведінки, які відтворюються в певних спільнотах або соціальних групах і є звичкою для їх членів. У будь-якому суспільстві налічуються сотні й тисячі загальноприйнятих зразків поведінки. Шляхом проб і помилок соціальна спільнота обирає один або кілька варіантів можливої поведінки (наприклад, їсти можна ложкою і виделкою). Такі варіанти поведінки стають звичаями. Якщо звичаї переходять від одного покоління до іншого, вони перетворюються в традицію. **Традиція** (від лат. *traditio* - передача) - механізм відтворення і передачі іншим поколінням певних культурних норм, цінностей, способів поведінки, які люди приймають з причини їх минулої корисності.

Моральні норми являють собою систему поглядів про правильну й неправильну поведінку, заснованих на прийнятих в суспільстві уявленнях про добро і зло, про належне або недозволене. Особливою формою норм є **табу** - абсолютна заборона, яка накладається на яке-небудь слово, предмет, дію. Табу були дуже поширені в традиційних, простих суспільствах, але й у сучасних суспільствах вони також існують (наприклад, на кровозмішування, канібалізм та ін.).

Формою соціально санкціонованої упорядкованої символічної поведінки є ритуал. **Ритуал** (від лат. *ritualis* - обрядовий) - це сукупність установлених звичаєм дій, які в символічній, упорядкованій формі відтворюють зв'язок індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому з найбільш значимими для них соціальними явищами: цінностями, інститутами, історичними подіями, людьми, природними об'єктами і т.д. (наприклад, похоронний ритуал або ритуал підйому прапора на кораблі).

Важливим елементом культури, що регулює поведінку людей, є правові норми. **Правова норма** - це стандартизована норма поведінки, формально схвалена суспільством, яка виступає у вигляді законів, постанов, розпоряджень та

інших актів, прийнятих юридично уповноваженими державними органами. Люди підкоряються моральним нормам автоматично або тому, що вважають це правильним. При такій формі підпорядкування в деяких людей виникає спокуса порушити моральні норми. Таких індивідів можна підпорядкувати існуючим нормам шляхом погрози узаконеного покарання за їхні порушення. Правові норми - це формалізовані моральні норми, які вимагають неухильного виконання. Виконання норм, установлених законами, забезпечується спеціально створеними для цієї мети інститутами (такими, наприклад, як міліція, суд і т.д.). Отже, у кожному суспільстві існує визнана більшістю його членів і реалізована масово в їхній життєдіяльності сукупність специфічних, неповторних культурних зразків, які відрізняють дане суспільство від інших.

6.4 Культурна динаміка

Історія переконує нас у тому, що культура не є чимось застиглим, незмінним. Досить порівняти культуру Давньої Русі, культуру часів Івана Грозного, Петра I, радянського періоду й нинішню культуру, щоб переконатися в цьому. З іншого боку, ми бачимо певну спадкоємність між цими культурами, що дозволяє говорити про її специфічність, самобутність, відмінності від інших культур. Звідси випливає, що соціокультурний процес, тобто функціонування культури як соціального явища, являє собою взаємодію двох основних суперечливих тенденцій: тенденції до збереження, стабільності, спадкоємності й тенденції до розвитку, модернізації, змін.

Варто підкреслити, що із соціологічної точки зору культура - це метод ціннісного освоєння дійсності через систему оцінок, норм, зразків поведінки. І поки даний метод забезпечує ефективну спільну діяльність по задоволенню потреб людей, культура, її основні елементи, зберігають свою стабільність. В іншому випадку виникає ситуація, яка сприяє тим або іншим змінам у культурі, що спонукає до виходу за рамки прийнятого, підтримуваного як зразок, нормального в рамках даної культури. Мова може йти як про зміну художнього стилю, так і моральних цінностей, виробничих технологій і норм поведінки і т.д.

Культура не є застиглою, раз і назавжди даною. Вона змінюється відповідно до розвитку потреб суспільства. І ці зміни пов'язані із взаємодією внутрішнього саморозвитку культури із зовнішніми факторами. Соціальні зміни проявляються у виникненні або зникненні певних елементів культури, трансформації зовнішніх і внутрішніх зв'язків, які відображаються на способі життя індивідів.

Однак, що стосується самого характеру культурної динаміки, то в соціології немає єдиної думки з цього приводу.

Одні соціологи думають, що в суспільстві відбувається постійна зміна культурних елементів, у ході якого вони повністю перетворюються. При цьому зміна культурних зразків відбувається у напрямку від простого до складного, від однорідності до неоднорідності. Розвиток культури йде, таким чи-

ном, по висхідній лінії, тобто кожен новий рівень культури являє собою сукупність складніших, гуманніших зразків культури.

Інші вважають, що будь-яка культурна цінність, норма або зразок проходить у своєму розвитку три стадії: стадію зростання, що проявляється у визнанні значимості даного культурного зразка, його поширеності в суспільстві або групі; стадію досягнення культурним зразком певної межі, після чого він вступає в конфлікт із зовнішнім середовищем і своїм внутрішнім змістом; а потім третю стадію - припинення існування культурної норми або цінності. Тобто вони заперечують *лінійний* розвиток культури і вважають, що культура розвивається *циклічно* (зародження, розквіт, занепад, загибель).

У соціологічній літературі розмежовуються два типи соціальних механізмів зміни, розвитку: еволюційний і революційний і відповідно формулюються два методологічних підходи до аналізу змін. При цьому еволюційні процеси трактуються як поступові, повільні, плавні кількісно-якісні перетворення, революційні - як відносно швидкі, докорінні якісні зміни.

Соціологи виділяють кілька основних закономірностей у розвитку культури:

1. Залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства і її зворотний вплив на їхню зміну.

2. Спадкоємність у розвитку культури. Вона може бути часовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї або іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду).

3. Нерівномірність розвитку культури, що виражається у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад, в економіці; б) самі види культури розвиваються нерівномірно. Так, сьогодні при більш-менш пристойному рівні розвитку художньої культури ми говоримо про відсутність політичної культури або катастрофічному стані культури екологічної.

4. Особлива роль особистості, людської індивідуальності в культурному процесі.

Важливе значення для розвитку і функціонування культури мають якісні зміни в науці й техніці, які відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Можна виділити три якісних стрибки:

- *поява писемності*, яка дозволила зберігати культурні досягнення та обмінюватися ними;

- *винахід друкарства*, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції;

- *сучасні досягнення* науки і техніки (телебачення, відео - і звукозапис, голографія, нові матеріали в архітектурі та ін.).

На технічне обладнання спочатку покладалися великі надії. Здавалося, завдяки потужним технічним засобам культура зможе набагато раніше, глибше й ефективніше соціалізувати людину. Але основні очікування «культурного зльоту» виявилися нереалізованими. Більше того, соціологи встановили,

що культура людини починає губити свою цілісність і стає «мозаїчною». Все більшу роль у створенні «картини світу» пересічної людини відіграє сьогодні те, що вона прочитає на афіші, побачить у кіно або по телебаченню, почерпне з газет, переглянувши їх по дорозі на роботу, або довідається з розмов з колегами та сусідами.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості культури особистості?
2. Які головні складові культури?
3. Що таке культурна динаміка?

ЛЕКЦІЯ 7 СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

План лекції

- 7.1. Сім'я як складний соціальний феномен
- 7.2. Структура та функції сім'ї
- 7.3. Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: сім'я, шлюб, полігамія, моногамія, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, неповна сім'я, фактори ризику.

7.1 Сім'я як складний соціальний феномен

Сім'я та шлюб - явища, інтерес до яких завжди був стійким і масовим. Незважаючи на величезну різноманітність політичних, економічних та інших організацій, практично в кожному суспільстві сім'я виступала й виступає як чітко виражена соціальна одиниця.

У будь-якому суспільстві сім'я має двоїстий характер. З одного боку, це соціальний інститут, з іншого - мала група, яка має свої закономірності функціонування і розвитку. Звідси її залежність від суспільного ладу, де існують економічні, політичні, релігійні відносини й одночасно - відносна самостійність.

Сім'єю називається засноване на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Первісну форму сімейних стосунків становить шлюб – історично мінлива санкціонована суспільством стійка форма відносин між статтями.

Однак сьогодні значення шлюбу у визначенні характеру сім'ї не дозволяє зробити висновок про його первинність. Дотепер ведуться суперечки, що первинніше – шлюб чи сім'я. Але відповіді не дає ні теорія, ні повсякденне життя. Кожен перепис населення, наприклад, показує, що число заміжніх жінок більше числа одружених чоловіків. Але це не означає, що в нас існує багатоженство. Очевидно, одне і те ж явище - цивільний шлюб, люди розцінюють по-різному: жінки вважають його реальним, сьогоднішнім, чоловіки вважають його тимчасовим співжиттям, безшлюбністю.

Сім'я має високу персональну значимість. Для більшості людей сьогодні - це необхідне середовище перебування, особлива ніша, яка оберігає, захищає людину. За даними дослідників, смертність у людей неодружених значно перевищує смертність у сімейних людей. Особливо це стосується чоловіків.

Ролі в сім'ї регулюються різноманітними нормами. Правові норми регулюють майнові відносини чоловіка й дружини, матеріальні зобов'язання чоловіка й дружини стосовно дітей та між собою, розірвання шлюбу. Моральні норми, звичаї, традиції регулюють процес залицяння, вибору пари, розподіл влади й обов'язків між батьками, виховання дітей, сімейне дозвілля, взаємини з родичами.

Взаємодіючи з усіма сферами суспільної життєдіяльності (економіка, політика, право, духовна культура), сім'я змінюється й розвивається, насамперед, під впливом суспільно-економічного процесу. У той же час її розвиток має відносну самостійність.

Сім'я як соціальний інститут проходить ряд етапів, послідовність яких складається в життєвий цикл сім'ї. Основними фазами цього циклу є:

- 1) вступ до шлюбу (створення сім'ї);
- 2) початок дітородіння (наступає з народженням першої дитини);
- 3) закінчення дітородіння (народження останнього)
- 4) «порожнє гніздо» (виділення дітей у самостійну сім'ю);
- 5) розпад сім'ї внаслідок смерті одного чи обох з подружжя.

Всі фази даного циклу пов'язані з різними випробуваннями для чоловіка й дружини, найбільша кількість яких все-таки доводиться на початкову стадію - виникнення сім'ї. (Вона пов'язана з перешкодами, різними труднощами і підготовчими заходами, у ході яких чоловік і дружина перевіряють правильність вибору партнера.) Однак не кожна пара проходить всі ці етапи й не обов'язково в такій послідовності.

Сім'я впливає на всі сторони життя суспільства. Вона є своєрідною моделлю суспільства, всіх соціальних зв'язків. У сім'ї закладаються генетичні,

біологічні основи здоров'я, звички, установки стосовно свого здоров'я. Сім'я виховує смаки і потреби. У молодшого покоління вона впливає на вибір професії, рівень духовних цінностей. Саме в сім'ї формується ставлення до старшого покоління. У сім'ї людина вперше зіштовхується з поділом праці, з формами господарської діяльності.

7.2 Структура та функції сім'ї

Інститут сім'ї має конкретно-історичний характер, він постійно змінюється і розвивається у зв'язку з розвитком потреб суспільства. Життя сім'ї, її історичні типи, її структура визначаються спільними тенденціями зміни, розвитку суспільства.

Структура сім'ї і її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Зокрема, вона визначається характером шлюбу:

Історія знає різні види сім'ї, зумовлені **характером шлюбу** (моногамні і полігамні). **Моногамна** сім'я складається із двох осіб - чоловіка й дружини, **полігамна** має два різновиди: *полігінія* (багатоженство) і *поліандрія* (багато чоловіків). Історично першим видом була полігамна сім'я, з розвитком суспільства поступово вона витісняється моногамною. У сучасному світі полігінія збереглася, в основному, у країнах Арабського Сходу, поліандрія зустрічається в деяких племенах Індії, Тибету, Південної Америки.

У сучасних країнах зустрічаються й **нетрадиційні** одностатеві сім'ї. Сексуальні меншості ведуть боротьбу за їхнє визнання, правове оформлення.

З погляду сфери вибору шлюбу підрозділяються на **ендогамні** (складені в рамках власної спільноти) і **екзогамні** (складені між представниками різних груп).

Це приводить до появи двох видів сім'ї: **соціально-гомогенної** (однорідної) і **соціально-гетерогенної** (різнорідної). За даними соціологів гомогенні сім'ї становлять близько 70% від загального числа сімей. У цих сім'ях чоловік, дружина і їхні батьки належать до тих самих соціальних груп, соціальних шарів. Гомогенна сім'я, як правило, стійкіша, гармонічніша. Соціально гетерогенних сімей до 30%. Приналежність до різних культурних, соціальних груп, різний рівень освіти, професії порушують гармонію, стійкість, тому переважають авторитарні відносини. Однак ці особливості не треба абсолютизувати. Іноді існуючі розбіжності стимулюють у одного з подружжя більшу активність у самоосвіті, самовихованні і т.д.

За типом верховенства, керівництва сім'єю розрізняють два різновиди сім'ї: **егалітарна** (рівноправна) сім'я та **авторитарна**. Авторитарні сім'ї характеризуються твердим підпорядкуванням одному із подружжя або іншому члену сім'ї. Причому сімейна влада може ґрунтуватися на традиційних уявленнях, на економічній перевазі або моральному авторитеті. Егалітарна сім'я заснована на поділі ролей відповідно до особистих якостей і здібностей чоловіка й дружини, на участі кожного в прийнятті рішень та вихованні дітей, будується на переконанні, а не на примусі. Егалітарну сім'ю часто називають демократичною, маючи на увазі розподіл влади. У суспільствах панують при цьому патріархальні або матріархальні принципи.

Сім'ї розрізняють також за складом. Виділяють *розширену* сім'ю, яка включає різні покоління; *нуклеарну* (окрему, просту) сім'ю, яку утворюють чоловік і жінка з дітьми; і *неповну* сім'ю, коли немає чоловіка або дружини. Кожний із цих видів сім'ї має свої соціальні проблеми. У розширеній сім'ї - це проблема взаємин поколінь. У неповній сім'ї - це проблема виховання дітей. У простій (нуклеарній) сім'ї - це проблема сімейного клімату, формування традицій, стилю сімейного життя.

При соціологічному аналізі сім'ї велике значення має **час існування сім'ї**. Виділяють: *сім'ю молодят; молоду сім'ю; сім'ю, що чекає на дитину; сім'ю середнього подружнього віку* (від 3 до 10 років спільного проживання); *сім'ю старшого подружнього віку* (10-20 років); *літню подружню пару*. Вік накладає відбиток на сімейні стосунки, на характер труднощів, протиріч, які треба подолати. У молодіжній сім'ї це труднощі адаптації до подружніх обов'язків, до нового побуту. У сім'ї середнього подружнього віку проблема подолання нудьги, одноманітності, стереотипності у взаєминах чоловіка й дружини, яка розпалюється конфліктами. У літнього чоловіка й жінки проблеми необхідності дбайливого ставлення друг до друга, поступливості, освоєння нових ролей.

Істотно на характер сімейних стосунків впливає **кількість дітей**. За кількістю дітей зазвичай виділяють такі різновиди сім'ї, як бездітні, одnodітні, малодітні і багатодітні сім'ї. *Бездітні* сім'ї (де протягом 10 років шлюбу не з'явилася дитина) становлять більше 15% всіх сімей. Кожна третя така сім'я розпадається найчастіше з ініціативи чоловіка. *Одnodітні* сім'ї становлять у містах більше 50% сімей. Із цих сімей розпадається кожна друга. *Малодітна* (сім'я із двома дітьми) відрізняється великою стійкістю (у порівнянні з одnodітною, більш ніж в 3 рази). Вона створює кращі умови для формування особистості дитини, її моральних якостей і комунікативних здібностей. *Багатодітна* сім'я (трьох й більше дітей) розпадається рідко, має й інші переваги, хоча в сучасних умовах її існування пов'язане з великими матеріальними труднощами.

Загальною тенденцією сучасного розвитку сім'ї є зменшення кількості дітей. За даними соціологічних досліджень, і чоловіки, і жінки хотіли б мати в середньому менше дітей, ніж було в сім'ї їхніх батьків. Це зумовлено не тільки зміною становища жінки, її великою завантаженістю, не тільки рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї, але й напруженістю, конфліктністю стосунків у сім'ї. Найважливішою соціальною проблемою є взаєморозуміння в сім'ї, її згуртованість, уміння переборювати труднощі.

За якістю стосунків у сім'ї також розрізняють безліч типів, однак чітких відмінностей між ними не виділяють:

благополучні, щасливі сім'ї;

стійкі сім'ї;

проблемні (у таких сім'ях часто немає взаєморозуміння);

конфліктні (де члени сім'ї не задоволені своїм сімейним життям);

соціально *неблагополучні* сім'ї (у яких культурний рівень подружжя зазвичай доволі низький, поширене пияцтво і т.д.).

7.3 Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин

Дослідження проблем, пов'язаних із сім'єю, набуває все більшого значення як у теоретичному, так і в практичному, життєвому плані. При переході від традиційного суспільства до сучасного сім'я істотно змінюється:

- Домашнє господарство перестає бути основною економічною одиницею, відбувається розділення будинку і роботи.
- Здійснюється перехід від розширеної сім'ї, яка складається із трьох поколінь, із домінуванням старших, до децентралізованих нуклеарних сімей, у яких шлюбні зв'язки ставляться вище від родових, батьківських.
- Відбувається перехід від стабільної багатодітної сім'ї до малодітної і масової однодітної сім'ї.
- Відбувається перехід від сім'ї, заснованої на соціокультурних правилах, до міжособистісних переваг.

Традиційні ролі, відповідно до яких жінка вела господарство, народжувала і виховувала дітей, а чоловік був главою сім'ї, хазяїном, який забезпечував економічну самостійність сім'ї, давно трансформувалися. Сьогодні більшість жінок працює, виконує вагомі соціальні ролі, заробляє іноді більше, ніж чоловік. Це впливає на всі сторони функціонування сім'ї, у тому числі на демографічну поведінку, призводячи до зниження народжуваності та зростання рівня розлучень.

Соціальні проблеми сім'ї в сучасних умовах загострюються і у зв'язку з падінням народжуваності, старінням населення, нестабільністю шлюбу, позашлюбних народжень і т.п.

Разом з тим, для сучасної сім'ї характерні і позитивні зміни: розширення волі вибору для чоловіка й дружини, затвердження рівноправності характерів.

Яскравою ознакою сім'ї є спільне ведення домашнього господарства. Основу сім'ї становить, як правило, шлюбна пара. Однак є сім'ї, які характеризуються спільним проживанням, спільним веденням господарства, але юридично не оформлені. Такі сім'ї називають цивільними. Кількість таких сімей останнім часом помітно збільшилася. Соціологи взагалі відзначають зниження бажання й готовності населення до укладання шлюбу, що особливо характерно для сучасних розвинених країн. Багато дослідників звертають увагу на складні й важкі проблеми становлення сім'ї.

Адаптація до сімейної ролі - складний і важкий процес. За даними соціологів, із загальної кількості шлюбів, що розпадаються, майже 40% припадає на шлюби, які проіснували менше чотирьох років. Якщо адаптація протікає успішно, шлюб перетворюється в гармонійну спільність, у протилежному випадку виникає стан напруженості, що переходить у конфлікти, які можуть закінчитися розлученням.

Внутрішня гармонія, згуртованість визначається впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. До **внутрішніх** факторів відноситься: взаємне кохання, відчуття боргу стосовно одного з подружжя чи дітей, взаємне прагнення до

щастя, взаємна турбота, використання шлюбу для реалізації прагнень особистості. **Зовнішні** фактори: тиск нормативних систем, які вимагають збереження сім'ї, турбота про дітей, вплив суспільної думки, економічних умов.

Що ж є критерієм успішного шлюбу? Ян Щепанський називає: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя в чоловіка та дружини; 3) повний розвиток особистості чоловіка та дружини, їхньої активності, здібностей, виховання здібних і активних дітей; 4) досягнення внутрішньої інтеграції, відсутність конфліктів. Однак не треба абсолютизувати пропоновані показники, у повному обсязі вони майже ніколи не зустрічаються, можливі різні їх сполучення.

У сім'ї неминучі протиріччя, конфлікти, тому що чоловік і дружина можуть відрізнятись за характером, духовними потребами, рівнем емоційності, рівнем культури. Напруженість у сім'ї може виникати на ґрунті ведення домашнього господарства, виховання дітей, матеріального забезпечення сім'ї та ін.

У наш час інститут сім'ї переживає важкі часи. Зникають багато факторів, які стабілізували сім'ю ззовні: економічна залежність дружини від чоловіка, юридична, релігійна, моральна заборона або осуд розлучень. У цих умовах визначального значення для стабільності шлюбу набувають внутрішні фактори. Численні соціологічні дослідження показують: в основі розлучення в переважній більшості випадків лежить конфлікт між чоловіком та дружиною, який досягнув такого ступеню, що виправити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу.

Виділяють кілька рівнів подружніх взаємин, на яких можуть відбуватися конфлікти.

1. **Психофізіологічний** — дисгармонія проявляється в порушенні сексуального життя. У цілому явище це зустрічається досить часто, однак як основну причину розлучення його називають лише деякі.

2. **Психологічний** — у сім'ї створюється нездоровий клімат, що проявляється в постійних сварках, взаємних претензіях, дратівливості, і від цього часто страждають діти.

3. **Соціально-рольовий** — симптоми порушення стабільності цього рівня: неправильний, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження, хаотичність сімейного устрою.

4. **Соціокультурний (духовний)** — конфлікти набувають форми непорозуміння, неповаги, відсутності інтересу або незадоволеності спілкуванням з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Причини, що викликали конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути найрізноманітнішими. Але за часом виникнення їх можна розділити на дві великі групи. Це причини, які виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного проживання і ведення господарства, і причини, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї.

Групу причин, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають **факторами ризику**, тому що наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таїть у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Фактори ризику пов'язані як з особистістю людини, її походженням, вихованням, так і з умовами шлюбу.

До факторів ризику належать:

- велика різниця в освіті та у віці (особливо якщо дружина набагато старша);
- схильність до алкоголізму у одного із членів подружжя;
- легковажне ставлення до шлюбу, сім'ї взагалі;
- занадто ранній вік вступу до шлюбу;
- імовірність швидкого народження дитини;
- занадто короткий термін знайомства;
- різке несхвалення шлюбу батьками.

Ці фактори дають про себе знати буквально в перші роки спільного життя і багато в чому зумовлені тією обставиною, що більше третини розлучень припадає на сім'ї, які мають стаж спільного життя від одного до трьох років.

Результати опитувань показують, що значна частина молодих людей (близько 1/3) одружувалися на основі мотивів, які лежать поза сімейною сферою: бажання піти з рідного дому, зробити відповідальний самотійний крок, помститися кому-небудь або просто за компанію із другом. Крім того, часто проявляється психологічна неготовність до шлюбу. Молоді сім'ї, як правило, не відділені від батьків і матеріально цілком від них залежать. У подібній ситуації постають такі проблеми, як забезпечення самотійності молодої сім'ї, лідерства в ній (найчастіше на цю роль претендує хто-небудь із батьків чоловіка або дружини), а також проблема взаємин між членами молодої сім'ї і проживаючими разом з ними батьками, які можуть скластися несприятливо й ускладнити неминучі в цьому випадку подружні конфлікти.

В Україні середній вік осіб, які уперше вступають до шлюбу, помітно нижчий, ніж у Європі і США, і становить 21,7 року для жінок й 23 - для чоловіків. У Західній Європі відповідні показники - 25,7 і 28,4. Це пов'язане в першу чергу зі специфікою західної системи освіти. Причому тенденція до підвищення віку вступу до шлюбу (так зване дорослішання шлюбів) у нас поки що не спостерігається.

Таким чином, ряд факторів, які негативно впливають на міцність шлюбу, може бути виділений ще до створення сімейного вогнища.

Відомо, що нестабільність шлюбу й сім'ї, яка проявляється в зростанні числа розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації й викликаної нею інтенсивною міграцією населення, емансипацією жінок, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

Однак більша частина розлучень відбувається, зрозуміло, з причин, що виникають безпосередньо в результаті спільного життя.

Найбільше число розірваних шлюбів припадає на вік 25-30 років, коли чоловік і жінка стають досить самотійними в матеріальному плані, встигли непогано довідатися про недоліки один одного й переконатися в неможливості жити разом. У той же час вони досить молоді, щоб створити нову повно-

цінну сім'ю і мати дітей. Також велика кількість розлучень доводиться на вік близько 40 років. Це пов'язане з тим, що діти вирости й немає необхідності зберігати сім'ю заради них, а в одного із подружжя фактично є інша сім'я.

Максимальна частка розлучень припадає на перші п'ять років подружнього життя. Наявність у сім'ї дітей прямим чином впливає на міцність шлюбу. У багатодітних сім'ях, де кількість дітей більше трьох, відсоток розлучень багато нижчий від середнього рівня.

При розлученні як ведучі вказуються три групи причин:

1. **Побутові** (житлові умови, невміння або небажання одного із подружжя господарювати, матеріальна незабезпеченість, вимушене роздільне проживання).

2. **Міжособистісні конфлікти** (втрата почуття кохання та прихильності, грубість, різні погляди на життя, хвороба одного з подружжя, ревності). У цьому блоці головним фактором є неповага чоловіка та дружини один до одного. Для жінок - ініціаторів розлучення ці причини найчастіше виявляються пов'язаними з алкоголізмом чоловіка, звідки й виникають грубість, побої, образи, погрози і т.д. Для чоловіків же, як правило, грубість дружини має принципово інший зміст. Це насамперед неповага до чоловіка, невір'я в його здібності, небажання зважати на його інтереси, нелюбов до друзів чоловіка та ін. Із цим тісно пов'язаний і такий фактор, як розбіжності поглядів на життя - так звана відмінність характерів.

3. **Зовнішні фактори** (зрада, поява нової сім'ї або нового почуття в ініціатора розлучення, втручання батьків та інших осіб).

Звичайно, всі три групи факторів тісно переплітаються. Так, зрада може бути наслідком неухважності, грубості, а грубість - результатом господарського безладу і т.п.

Різні люди по-різному переживають розпад своєї сім'ї. За оцінками багатьох соціологів, досить розповсюдженими наслідками розлучень є зниження трудової активності, висока ймовірність нервових стресів, психічних розладів. Для суспільства особливо важким є ослаблення впливу батьків на виховання дітей і те, що діти стають предметом серйозних конфліктів між батьками, які розлучаються.

Серед причин розлучень зустрічається така, як розчарування в партнері та втрата на основі цього первинного почуття кохання. Ця небезпека підстерігає в першу чергу того чоловіка чи дружину, строк знайомства яких до весілля був нетривалий (від трьох до шести місяців).

Однак розлучення не можна розглядати як цілком негативне явище, тому що можливість розірвання шлюбу - один із засобів забезпечення соціальної справедливості в сімейно-шлюбних стосунках. Принципово неправильним є як зловживання правом розлучення, так і цілком негативний підхід до розлучень незалежно від індивідуальної ситуації. Високий рівень розлучень не означає розпад шлюбу як інституту і кризи сім'ї взагалі. Навпаки, сім'я є безумовною цінністю. Мова йде лише про якість сімейних стосунків, до яких люди пред'являють усе більш високі вимоги.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості полігамії та моногамії?
2. Що таке соціальний феномен?
3. Чим характеризуються сучасні тенденції родинних стосунків?

ЛЕКЦІЯ 8 СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ ТА НАУКИ

План лекції

- 8.1. Освіта як соціальний інститут
- 8.2. Функції та мета освіти
- 8.3. Соціологічні дослідження проблем освіти
- 8.4. Наука як соціальне явище
- 8.5. Наукова діяльність як об'єкт соціологічного аналізу

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: суспільство, освіта, наука, інституціоналізація, соціологічний аналіз, соціальний престиж.

8.1 Освіта як соціальний інститут

Освіта є одним із найдавніших інститутів. Вона виникає через потребу суспільства у відтворенні і передачі знань, умінь, навичок, підготовки нових поколінь до життя.

Соціологія освіти – це галузь знання, яка вивчає систему освіти як соціальний інститут, її взаємодію із суспільством. Тобто розглядається взаємозв'язок системи освіти з політичною системою, економічною, з демографіч-

ними процесами; взаємодія з виробництвом, ідеологією, соціально-класовою структурою.

Поняття **освіти** багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння особистістю систематизованих знань, умінь, навичок. Важливо при цьому розмежовувати формальний і реальний результати освіти. Показниками **формального** результату є диплом, атестат, посвідчення, які говорять про закінчення навчального закладу, захисту дисертації і т.п.; а **реального** - рівень знань, умінь, тобто фактична освіченість.

Освіта — це цілісна самостійна система, яка має інституціональний характер. Однак це не просто діяльність з навчання і виховання, а особливим чином організована, ієрархізована, рольова діяльність, яка опирається на спеціальні установи, урегульована спеціальними нормами. Це інститут суспільства, який надає суспільним відносинам з передачі, накопичення соціального досвіду, цілеспрямованого формування особистості стійкість та визначеність.

Також освіту можна розглядати як визначальний компонент культури, який забезпечує спадкоємність і відтворення соціального досвіду. Дуже важливим при цьому є аналіз освіти як одного з факторів прогресу культури.

Інституціоналізація освіти — тривалий і складний процес. Його ознаками є оформлення соціальної групи, для якої діяльність з навчання і виховання стає професійною і призводить до зникнення аматорського та внутрішньосімейного заняття. Ознакою інституціоналізації є зміна якості самої діяльності. Вона стає рольовою, цільовою, ієрархічною. Про інституціоналізацію свідчить:

- поява спеціальних установ (шкіл, училищ, ВНЗ);
- поява спеціальної групи вчителів, викладачів;
- поява норм, які регулюють процес навчання, виховання.

Предметом спеціального аналізу соціолога є діяльність з **навчання** і **виховання**. Найважливішою закономірністю розвитку всієї системи освіти є взаємозв'язок навчання і виховання – двох структурних елементів освіти. Вважається, що виховання відіграє провідну роль. Без підтримки виховання навчання не може дати позитивних результатів; оскільки навчання, відірване від виховання - це тільки розвиток розуму й нагромадження знань, а виховання - це формування особистості, її характеру. Поєднання навчання і виховання забезпечує, насамперед, прищеплення учням навичок самостійного мислення, здатності відбивати зовнішній світ і власне «я». Ефективність навчання, з одного боку, залежить від тих знань і переконань, які вже досягнуті до ВНЗ (у школі або шляхом самоосвіти); тому в одних випадках навчання і виховання потрапляють у сприятливий ґрунт, поповнюючи знання й поглиблюючи світогляд. З іншого боку, навпаки, навчання і виховання вступають у протиріччя з колишніми знаннями і поглядами.

Інформація під час навчання може викладатися по-різному:

- вузько, коли вона, поповнюючи розумовий багаж, не збагачує свідомості;

- глибоко, коли відбувається зворотний зв'язок і знання перетворюються в переконання.

У сучасному світі освіта набуває особливої ваги. Вона покликана забезпечити підготовку суб'єктів соціальної дії до вирішення глобальних завдань, які стоять перед людством. Освіта охоплює практично всі соціальні групи. Підготовка нових поколінь до виконання соціальних і професійних функцій останнім часом вимагає все тривалішого й складнішого навчання.

Сьогодні особливу роль у процесі навчання відіграють гуманітарні науки. Тому доречно говорити про гуманітаризацію (зокрема, вищої освіти), в основі якої лежить всебічний розвиток людини як особистості, формування її світогляду й інтелектуальної культури, а також розвиток особистісних якостей і збагачення культурного потенціалу.

Як складна інституціональна форма суспільства система освіти органічно пов'язана з такими соціальними інститутами, як політика, економіка, залежить від них і разом з тим має на них зворотний вплив. У складні переломні епохи це особливо очевидно. Стан освіти відбиває стан суспільства, ті якісні зрушення, які в ньому відбуваються.

8.2 Функції та мета освіти

Освіта як соціальний інститут виконує цілий ряд функцій:

1) насамперед, варто виділити **соціально-економічну функцію** освіти. Вона пов'язана з підготовкою до трудової діяльності нового покоління працівників, фахівців, представників різних професій. За допомогою цієї функції освіта забезпечує відтворення різних категорій працівників;

2) також освіта включає особистість у соціальні відносини, долучає її до соціальних норм і цінностей, тобто виконує **функцію соціалізації**;

3) із соціалізацією тісно пов'язана й **функція соціальної інтеграції**. Залучаючи до загальних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії, поєднує людей. (Наприклад, виконанню функцій соціальної інтеграції сприяє те, що школа фізично поєднує представників різних соціальних груп);

4) освіта є **засобом соціального переміщення й просування нагору по соціальним сходам**. Звичайно, у сучасному світі ще зберігається нерівноправний доступ до вищої освіти, і не завжди отримані знання сприяють просуванню нагору й поліпшенню матеріального становища, але все-таки освіта відіграє значну роль у житті людини (так, особливого значення в сучасну епоху набувають гуманістичні функції освіти, які спрямовані на розвиток особистості, підвищення рівня її культури, формування системи цінностей).

Можна говорити про латентні (приховані) функції освіти: у свій час Р. Мертон звертав увагу на таку приховану функцію, як "baby sitting" (няньки), школа на якийсь час звільняє батьків від необхідності доглядати дітей, у навчальних закладах формуються кола спілкування, дружні зв'язки, які, як правило, зберігають значення протягом усього наступного життя. Часто там зна-

ходять майбутнього чоловіка або дружину; вона дозволяє молоді формувати власну культуру.

Серед різних цілей освіти виділяють три найбільш стійкі. **Екстенсивна** мета припускає передачу накопичених знань, умінь, досягнень культури. **Інтенсивна** мета полягає у повному розвитку здібностей учнів для формування в них не тільки готовності освоювати певні знання, але й постійно вдосконалювати, розвивати власні творчі навички. **Продуктивна** мета припускає підготовку учнів до тих видів діяльності, якими їм безпосередньо належатиме займатися в певній структурі зайнятості.

8.3 Соціологічні дослідження проблем освіти

У зв'язку з ускладненням системи освіти і її взаємозв'язків з іншими соціальними інститутами набуває все більшого значення соціологічний аналіз проблем управління освітою.

Що ж вивчає соціолог у сфері освіти?

При **макросоціологічному** підході соціолога цікавить, насамперед, місце освіти в системі суспільних відносин, ефективність її функцій, взаємозв'язок з іншими сферами, системний характер самої освіти. При **мікросоціологічному** підході соціолога цікавлять суб'єкти й соціальні механізми діяльності, тобто групи учнів, викладачів, професійна орієнтація молоді, соціальна зрілість випускника, становище випускників на ринку праці і т.д.

Найважливішим завданням соціології є виявлення й вивчення протиріч взаємодії системи освіти і суспільства:

1. Система освіти пов'язана, насамперед, з такими соціальними інститутами, як політика, економіка і залежить від них; у свою чергу, політична і економічна діяльність залежать від рівня освіти тих людей, які знаходяться при владі. Тому, чим більше сприяння приділяється освіті, тим якісніше потім будується політична й економічна діяльність.

2. Підготовка до трудової діяльності в сучасному суспільстві - це складний, трудомісткий процес, який вимагає великих матеріальних витрат і часу. Тому важливою соціальною проблемою є приведення освіти у відповідність до потреб суспільства. Тобто важливо, щоб кількість фахівців, яких випускають, відповідала запитам суспільства (наприклад, економістів і юристів сьогодні занадто багато, отже, наявна недостача робочих місць).

3. Джерелом більшості протиріч є також недостатній зв'язок вузів з виробництвом. Дослідження показали, що найслабкішим місцем продовжує залишатися підготовка студента до практичної діяльності. На думку експертів, більше 50% випускників недостатньо підготовлені до здійснення соціальних ролей. Через слабкий зв'язок вузу з виробництвом студенти недостатньо інформовані про майбутню трудову діяльність.

4. Крім того, відзначають порушення безперервності освіти, розрив навчально-виховної та науково-дослідної діяльності вузу, надмірну тривалість адаптації випускника і т.п.

5. Не менш важливою проблемою є слабкість матеріальної бази, недоліки науково-методичного і організаційного забезпечення навчального процесу, низький рівень культури виховного впливу.

6. Ще однією проблемою є навчання дітей-інвалідів, а також дітей з багатодітних і неповних сімей.

8.4 Наука як соціальне явище

У розвитку сучасного суспільства наука відіграє особливу роль. Всі структурні елементи суспільства відчують зростаючий вплив науки. У свою чергу, на науку сильно впливають соціально-політичні, економічні та інші процеси.

Наука пройшла складний і тривалий шлях розвитку: перші її прояви можна виявити в сивій давнині. Це знання в галузі астрономії, математики, механіки, медицини, які знаходили практичне застосування вже в древньому Єгипті, Греції, а також у країнах східної цивілізації. Однак протягом багатьох сторіч наукове знання являло собою лише окремі, не пов'язані між собою фрагменти. Древні знання співіснували з фантастичними уявленнями, вони не систематизувалися, не узагальнювалися і зберігали міфологічну форму.

Виникнення науки відносять до 6-го століття до н.е., коли у Древній Греції з'явилися перші теоретичні системи і склалися відповідні умови, тобто утворилася сприятлива атмосфера для виникнення науки (це насамперед криза міфологічної свідомості) і з'явилися можливості для систематичного заняття науковою діяльністю (це відділення розумової праці від фізичної).

Розвиток науки триває й протягом середньовіччя, але вона розвивається під егідою церкви, з її благословення. Тому, з одного боку, можна відзначити великий внесок вчених-богословів у розвиток філософії і логіки; а з іншого боку - відбувалася боротьба з тими мислителями, чії наукові дослідження «посягали» на офіційну церковну доктрину.

Значно прискорився розвиток науки в епоху Відродження. Велику роль тут відіграв розвиток торгівлі та мореплавання. (Леонардо Да Вінчі, Джордано Бруно, Миколай Коперник).

Але справжній переворот у розвитку науки відбувається в XVII-XVIII століттях, коли вона оформлюється як соціальний інститут. У цей час відбувається розвиток промисловості, відкриваються перші наукові товариства, починається видання наукових журналів.

В XIX-XX столітті виникають великі наукові лабораторії та інститути з потужною технічною базою. Століття вчених-одинаків минуло, складаються наукові колективи із чітким поділом функцій. Однак довгий час, аж до XX сторіччя наука не являла собою цілісне, розвинене, самостійне соціальне явище. І хоча елементи професіоналізму в науковій діяльності з'явилися вже давно, суспільство завзято розглядало науку, головним чином, як аматорське заняття, як форму проведення вільного часу. В XX столітті обсяг наукової діяльності подвоюється кожні 10 років за рахунок швидкого зростання кількості наукових відкриттів, а також числа людей, зайнятих у науці.

Інституціоналізація науки пов'язана з переходом до професійної діяльності, з появою наукового професійного співтовариства, спеціальних професійних установ. Розвиток науки завжди був пов'язаний із задоволенням потреб суспільства. Інституціоналізація призводить до чіткішого вираження та визначення соціально значимих функцій науки, яка, у свою чергу, змінює роль, статус, престиж у суспільстві. Ознакою інституціоналізації є оформлення наукової діяльності і діяльності спеціальних установ щодо самостійної сфери громадського життя. Інституціоналізація, виникаючи на основі взаємодії науки із суспільством, забезпечує підвищення ефективності наукової діяльності, призводить у цілому до зростання ролі науки.

Внаслідок перетворення на цілісну структуру сама наука все частіше стає предметом спеціального дослідження. Отримують розвиток філософія та історія науки, оформляється наукознавство як загальна наука про науку. В 1950-і - 60-і роки американським соціологом Р. Мертоном закладаються основи соціології науки.

Соціологія науки як самостійна галузь соціології зародилася на початку ХХ століття на Заході і на першому етапі розвивалася усередині соціології знання, де аналізувалися взаємодії знання і соціальної системи.

Соціологія науки вивчає:

- 1) соціальні аспекти діяльності з вироблення наукового знання;
- 2) систему соціальних відносин, які виникають у процесі руху нового знання (від його появи до впровадження в практику);
- 3) а також форми взаємодії науки і суспільства.

У розвитку сучасного суспільства наука відіграє особливу роль. Але в сучасному наукознавстві відсутнє загальноприйняте визначення науки. Її можна розглядати:

- і як компонент культури;
- і як систему знань;
- і як особливу діяльність зі збору, аналізу й переробки інформації;
- і як особливий соціальний інститут.

Наукова діяльність має широкий діапазон — це не просто система знань, але й процес їхнього отримання і застосування.

Однак у якому би плані не розглядалася наука, вона залишається продуктом світового розвитку і має загальнолюдський характер. Безсумнівно, розвиток науки в окремих країнах має свою специфіку. Але важливо пам'ятати про глобальний, світовий її характер, неприпустимість встановлення кордонів (американська, українська наука і т.п.).

У складній природі науки закладені внутрішні протиріччя, які є джерелом її розвитку. Наука не лише система знання, але й нескінченний процес його розвитку, а, отже, заперечення старого. Науці внутрішньо властивий інноваційний характер.

Наука виконує дві основні соціальні функції:

- **пізнавальну** (вона спрямована на пошук нового, аналіз сутності процесів і явищ, виявлення закономірностей їхнього розвитку);

- *практичну* (спрямована на застосування знання, його використання в різних сферах суспільства).

У наш час наука має всі ознаки розвиненого соціального інституту. У сфері науки у світі зараз зайнято понад 5 млн. науковців, видається 100 тис. наукових журналів, у яких публікуються більше 2 млн. наукових статей на рік. У розвинених країнах на науку витрачається 3-4% національного доходу. Наука має численні спеціалізовані установи, засоби: НДІ, АН, наукові й інформаційні центри, бібліотеки, музеї, органи координації й планування, у неї є своя символіка, своя система контролю і заохочення, система оцінок престижу вчених (звання, вчені ступені і т.п.). Виникли наукові центри, які поєднують тисячі вчених.

Згідно Р. Мертона, в основі функціонування науки як соціального інституту лежать 4 принципи:

Принцип універсальності (або об'єктивності). Наукова цінність знання не залежить від того, ким і коли воно отримане. Цей принцип вимагає, щоб об'єктивно оцінювався результат досліджень, і репутація була заснована на реальних заслугах. **Принцип спільності**. Наукове знання повинне належати всьому науковому співтовариству й бути спільним надбанням. Воно не повинне бути особистою власністю вченого або корпорації. **Принцип безкорисності**. Вимагає служіння істині. Вчений повинен діяти заради досягнення істини, а не в корисливих особистих цілях. **Принцип скептицизму**. Вимагає, щоб наукове знання не відразу приймалося на віру. Вченому повинні бути властиві критичність і сумлінність у перевірці отриманих результатів.

8.5 Наука як об'єкт соціологічного аналізу

Соціологічні дослідження науки мають теоретичне й прикладне значення.

Теоретичне значення полягає в тому, що осмислення науки як соціального явища допомагає розкрити специфіку наукової діяльності, вивчити складні відносини в ній, взаємозв'язок наукової сфери з іншими сферами громадського життя, глибше зрозуміти значимість науки.

Прикладне значення пов'язане з тим, що отримані тут результати досліджень використовуються для вирішення конкретних практичних завдань і проблем.

Оскільки наукова діяльність спрямована на пошуки нового, найважливішим фактором її розвитку є змагання, а зовнішнім його вираженням виступає прагнення до визнання, боротьба за пріоритет і т.п.

Тому найважливішим завданням дослідника є визначення статусу науки в суспільстві. Статус як узагальнена характеристика ставлення до науки включає:

- 1) довіру до результатів науки;
- 2) оцінку діяльності;
- 3) престижність заняття науковою діяльністю в порівнянні з іншими видами;

4) частку національного продукту, який іде на потреби науки, черговість фінансування і т.д.

Наука займає важливе місце. Разом з тим, її престиж різко знижується при переході до конкретних характеристик і проявів. Зокрема, ставлення до заняття науковою діяльністю, її фінансування і т.д. Очевидно, можна зробити висновок про те, що як реально функціонуюча система наука в нашій країні ще не має належного високого статусу і високого престижу. Про це свідчить, зокрема, те, що за оплачуваністю і стимулюванням наукова діяльність займає 12 місце серед 22 основних видів трудової діяльності.

Сьогодні багато дослідників говорять про відставання науки від потреб розвитку суспільства. Тому на сьогодні необхідно насамперед:

- зміцнити матеріальну базу науки,
- забезпечити розвиток досліджень,
- підняти на світовий рівень їхню якість, забезпечити розвиток пріоритетних галузей,
- забезпечити співробітництво різних наук,
- звільнити при цьому суспільні науки від службової ролі стосовно політичної системи.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості освіти як соціального інституту?
2. Які головні функції освіти?
3. В чому полягає специфіка науки як об'єкту соціологічного аналізу?

ЛЕКЦІЯ 9 СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАЦІ

План лекції

- 9.1. Економіка як соціальний інститут
- 9.2. Структура та функції економіки як соціального інституту
- 9.3. Соціологічний вимір праці
- 9.4. Трудовий колектив
- 9.5. Соціологія вільного часу

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.

4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: економіка, виробництво, економічна свідомість, праця, організація праці, стимулювання праці, мотивація праці, вільний час, трудовий колектив.

9.1 Економіка як соціальний інститут

У повсякденному житті люди зіштовхуються з необхідністю купувати й продавати, одержувати грошові прибутки, розподіляти їх, відкладати й використовувати заощадження. Мало кого залишають байдужими зміни цін та інфляційні процеси. Всі ці різноманітні явища й утворюють економічне життя суспільства. Тому економіка є сферою прикладення сил не тільки професійних економістів, у ній беруть участь всі члени суспільства. У повсякденному житті кожен може бути «економістом», тобто враховувати в будь-якій справі співвідношення витрат і прибутків.

Економіка як соціальний інститут суспільства тісно пов'язана з його соціальною структурою. Економічні відносини визначають становище соціальних груп, закріплюють їхні соціальні зв'язки й визначають характер взаємодії. У цьому розумінні економіка символізує основу суспільства, його міцність і стійкість.

Економіка взаємодіє з іншими сферами та інститутами: політикою, правом, сімейно-побутовою сферою, наукою, освітою. Поява, наприклад, нових для нашого суспільства економічних відносин, заснованих на приватній власності, вимагає їхнього закріплення в правових актах. Поширення приватновласницьких відносин призводить до зміни моральних оцінок нетрудових доходів (біржових спекуляцій, посередницької діяльності, життя за рахунок відсотків на вкладений капітал і т.п.) Політика й право, закріплюючи нові форми господарської діяльності, можуть сприяти їхньому подальшому розвитку, а можуть і перешкоджати, наприклад, вводячи непомірні податки і т.п.

На кожному конкретному етапі розвитку суспільства пріоритет у взаємодії може належати будь-якій сфері, але, в остаточному підсумку, саме утвердження нових економічних відносин визначає розвиток тієї або іншої сфери.

Як науку економіку відносять до розряду суспільних, оскільки економічні явища здійснюються за допомогою суспільних відносин між людьми.

Економіку визначають як науку про багатство; про ділову життєдіяльність людей і т.д. Так звані «кістяк» економічної теорії становлять такі кате-

горії, як «товар», «гроші», «ціна», «капітал», «заробітна плата», «прибуток», які перебувають у взаємозв'язку один з одним.

В економічній теорії прийнято виділяти три основних фактори:

1. **«земля»** (як фактор виробництва вона може означати:

всі використовувані у виробничому процесі природні ресурси; у ряді галузей /аграрній, рибній/ земля - це об'єкт господарювання; у межах всієї економіки земля може виступати як об'єкт власності);

2. **«капітал»** (тобто матеріальні ресурси в системі виробництва);

3. **«праця»** (та частина суспільства, яка безпосередньо зайнята у виробництві).

Для характеристики економічних процесів і явищ у соціології використовується ціла система понять. Найбільш широким з них є поняття економічної сфери. **Економічна сфера** — це цілісна підсистема суспільства, відповідальна за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Класики соціології по-різному визначали місце економіки в суспільстві:

- Макс Вебер вважав, що економічні відносини визначають соціальну диференціацію суспільства;

- Еміль Дюркгейм досліджував вплив на соціальні процеси поділу праці;

- Карл Маркс розглядав економіку як головний, визначальний фактор історії. Він вважав, що економічні відносини визначають всі інші види суспільних відносин; що вони становлять базис суспільства, над яким перебувають залежні від нього надбудовні форми: політичні, правові, моральні та інші.

Економічні явища, процеси з погляду внутрішніх закономірностей їхнього розвитку вивчаються економічними науками, соціологію цікавить місце й роль економіки в системі суспільних зв'язків.

Соціолог вивчає соціальне в сфері економіки: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їхню взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми її закріплення, соціальні механізми, які забезпечують функціонування й розвиток економіки. У цьому розумінні соціологія цікавиться економікою як полем дії соціальних процесів.

На відміну від економічного підходу, при якому людина розглядається як елемент трудових ресурсів, як умова виробництва, соціологічний підхід розглядає людину як суб'єкта економічних і соціальних процесів.

Економіка «виростає» з виробництва, яке утворює матеріальну базу економіки. **Виробництво** — це діяльність людини, за допомогою якої вона задовольняє свої постійно зростаючі потреби. В економічній теорії цю тенденцію називають «закон підвищення потреб».

Виділяють індивідуальне й суспільне виробництво:

- **індивідуальне** — це діяльність у масштабах основної виробничої одиниці (підприємства, фірми);

- **суспільне** виробництво означає всю систему виробничих зв'язків між підприємствами, яка обростає додатковими елементами, так званою інфра-

структурою (тобто галузями й підприємствами, які самі продуктів не виробляють, але забезпечують технічний рух – транспорт, зв'язок).

У системі суспільного виробництва виділяють матеріальне й духовне виробництво. Однак визначальна роль належить матеріальному. *Матеріальне* виробництво – це спосіб добування матеріальних благ, необхідних для виробничого й особистого споживання. Матеріально-виробнича діяльність спрямована, насамперед, на задоволення потреб людей у їжі, одязі, житлі, а також необхідних засобів комунікацій, розвитку системи охорони здоров'я, сфери освіти, обслуговування і т.д. Таким чином, матеріальне виробництво формує новий світ, другу природу, створену людиною, той світ, у якому з матерії природної люди творять матерію соціальну.

Первісне суспільство характеризувалося дуже низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. Цей рівень зумовлював у край нестійке задоволення матеріальних потреб суспільства й будь-яка випадковість, будь-яка невдача у виробничій діяльності (нестача їжі, стихійні лиха) важким тягарем лягали на плечі суспільства. Суспільство не мало у своєму розпорядженні ніякого додаткового продукту, а, отже, і не мало необхідних запасів, тому часто життя людей ставилося під загрозу. Всі сили суспільства були спрямовані на те, щоб задовольнити насущні первинні матеріальні потреби.

Але з ростом продуктивності праці, розвитком і ускладненням соціальних зв'язків розвивалося й збільшувалося матеріальне виробництво. Такий рівень розвитку давав суспільству можливість більш-менш стабільно й надійно задовольняти матеріальні потреби. Це задоволення вже не настільки жорстко залежало від успіхів матеріального виробництва. Масштаб виробництва так виріс, а додатковий продукт забезпечував такі резерви, що різні невдачі перестали бути згубними для суспільства.

Взагалі, виробництво матеріальних благ – процес безперервний, він постійно вдосконалюється. І цей процес тим краще буде функціонувати, чим стабільнішим буде суспільство.

Духовне виробництво теж є невід'ємним компонентом суспільного виробництва й може розглядатися як у вузькому, так і у широкому сенсі слова: у вузькому значенні - це виробництво духовних цінностей (ідей, уявлень, наукових знань, ідеалів); а в широкому - це вся діяльність людей з виробництва, обміну, розподілу й споживання духовних цінностей.

9.2 Структура та функції економіки як соціального інституту

Економіка як соціальний інститут має складну структуру. Її можна представити як сукупність більш конкретних інститутів виробництва, розподілу, обміну й споживання. Оскільки соціолога цікавлять соціальні механізми, які викликають взаємодію, то особливе значення має розгляд структури як сукупності елементів: економічної свідомості, економічних ролей, економічних зв'язків і відносин.

Економічна свідомість — це погляди, потреби, інтереси, ідеї, настрої, переконання щодо економічних процесів і явищ, власного соціально-економічного становища, трудової діяльності, її винагороди, про просування по службі, про можливості соціального переміщення й про стосунки до власності та інші. Соціолога цікавить не свідомість взагалі, а функціонуюча реальна свідомість, яка визначає конкретну поведінку. (Для прикладу, сьогодні відбувається затвердження нових економічних поглядів. Це виражається в появі певних якостей, цінностей працівників, їхніх економічних ролей і норм поведінки. Так, в останні роки з'явилися нові ролі, пов'язані із впровадженням ринкових форм). Взаємодія економічної свідомості, яка виступає у вигляді внутрішнього збудника економічної діяльності із зовнішніми збудниками, іншими факторами становить соціальний механізм економічної діяльності та поведінки.

Розвиток економічних зв'язків, взаємодії приводить до появи стійких економічних відносин між виробниками і споживачами, між власниками, орендарями і виробниками та ін. Нові моменти з'являються у відносинах поділу праці, відносинах зайнятості, відносинах господарської самостійності. Змінюються й інститути планування, відбору й розміщення кадрів, пов'язані з управлінням економікою. У результаті це надає особливих форм економічним відносинам.

Економіка як соціальний інститут виконує цілий ряд функцій. Всі функції спрямовані на життєдіяльність і розвиток виробництва, розподілу, обміну й споживання. У якості основних з них можна виділити наступні чотири функції:

1) Вихідною функцією є **підтримка і розвиток форм суспільного поділу праці**. Це досягається за рахунок відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів;

2) **стимулююча** функція забезпечує посилення стимулів до праці, економічну зацікавленість у праці.

3) **інтеграційна** функція виражається в забезпеченні єдності інтересів працюючих.

4) **інноваційна** функція забезпечує відновлення форм і організації виробництва, систем стимулювання. Інноваційні процеси залежать від того, як ставляться суб'єкти виробництва до нового, який рівень і характер їхньої активності.

Ці функції здійснюються через безліч соціальних механізмів. Це механізми: підбору й розміщення кадрів, механізм розподілу відносин, планування постачання, споживання і т.д. Ефективність реалізації функцій значною мірою залежить від рівня економічної культури суспільства, його членів.

9.3 Соціологічний вимір праці

Із соціально-економічної точки зору **праця** являє собою процес цілеспрямованого впливу людей на природу, у результаті якого створюються мате-

ріальні й духовні блага. Можна привести висловлювання Енгельса, що праця - перша й основна умова усього людського життя й притому у такому ступені, що ми повинні сказати: праця створила саму людину. У цьому випадку праця розглядається як основна форма життєдіяльності людського суспільства, головна умова його буття. Праця історично зумовила й сприяла виділенню суспільства із природи, а людини із тваринного світу.

Невипадково в багатьох мовах слова «труд» і «трудно» (тобто «важко»), «робота» й «раб» мають однакові корені, адже, за визначенням Арістотеля, «раб - живе знаряддя, а знаряддя - неживий раб».

Процес праці включає:

- 1) доцільну діяльність людини, або саму працю;
- 2) предмет праці, тобто те, на що спрямовано цю діяльність;
- 3) знаряддя праці, якими людина впливає на цей предмет.

У різні історичні епохи розвитку людства праця виступає в різних формах, які є показниками розвитку суспільних відносин:

- первіснообщинний лад об'єднав людей через необхідність добувати їжу, переборювати стихійні лиха, захищати свою територію;
- з розвитком продуктивних сил у характері праці відбуваються істотні зміни і насамперед поглиблюється поділ праці;
- в сучасному суспільстві відбувається переміщення центра ваги в суспільному поділі праці на розумову працю. Це пов'язане зі зміною місця й ролі людини у виробництві.

Трудова діяльність людини має велике значення в процесі формування її особистості. Сфера впливу праці охоплює всі найважливіші елементи структури особистості. Праця найчастіше стає організуючим і координуючим центром психологічних потреб людей, засобом, який упорядковує їхнє життя, регулює поведінку, взаємини з навколишнім середовищем.

Оскільки суспільна праця являє собою складне явище, у соціології праці виділяють кілька напрямків аналізу:

- досліджується ієрархія й структура управління виробництвом, бізнесом (соціологія організацій);
- аналізується престижність тих або інших видів діяльності, ціннісні орієнтації, професійна придатність і т.п. (соціологія професій);
- вивчається трудова діяльність як соціальний процес, задоволеність працею; соціально-психологічний клімат колективу, соціальні фактори підвищення ефективності праці і так далі.

Важливе значення має категорія «умови праці». Не вдаючись у деталі основних її характеристик, можна відзначити, що умови праці можуть бути нормальні та шкідливі. При **нормальних** умовах робота не спричиняє явної шкоди здоров'ю людини. **Шкідливі** умови праці (робота в шахтах, у деяких цехах хімічного виробництва і т.д.) небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу саме людське життя. Крім того, умови праці розділяються соціологами на екстремальні, відносно нормальні й сприятливі. Багато в чому вони залежать від організації й змісту праці.

Під **організацією праці** звичайно розуміють форму, способи й порядок поєднання живої й упредметненої праці (людина, обладнання, машини, інструмент). Організація праці ґрунтується на таких ключових елементах, як робоче місце, поділ праці і його кооперація, розподіл роботи, контроль. Останній елемент означає, що застосовуються економічні важелі, соціальні санкції і юридичні норми.

Праця розглядається людиною як творчий, змістовний процес, який побудовано за власним планом. Підпорядкування чужій владі, волі - шлях до психологічного або соціального відчуження. От чому важливо перед працівником, співробітником ставити мету, завдання й прагнути дати простір для його фантазії у виборі шляхів та засобів досягнення цієї мети, безумовно, делікатно контролюючи його діяльність. При організації праці й при керуванні нею велике значення мають стимулювання й мотивація праці.

Стимулювання — це система матеріального й морального заохочення трудових зусиль, виражена в прямій і непрямій формі. **Мотивація** праці — інший, більш широкий крок до вільної праці, спонукання до активної трудової діяльності, засноване на задоволенні важливих людських потреб (у самоствердженні, приналежності до сильних особистостей, активних бізнесменів і т.д.). Таким чином, мотиви тісно пов'язані із цінностями й ціннісними установками.

9.4 Трудовий колектив

Трудовий колектив — найважливіша характеристика суспільної праці. Як соціальна організація трудовий колектив - це різновид суспільного інституту, а як соціальна спільність — елемент соціальної структури суспільства. Єдність цих двох сторін трудового колективу зумовлена твердою регламентованістю дій, дисципліною, системою санкцій. У той же час, людина має право на працю й, виконуючи запропоновані функції, у сфері неформальних відносин діє за своїм розсудом.

Тому **трудовий колектив** — це об'єднання працівників у соціальну організацію з певними правилами, які спільно реалізують цілі з виробництва матеріальних і духовних благ.

У ньому завжди є **формальна** і **неформальна** системи відносин: адміністративно-правова структура, яка опирається на посадову ієрархію (сукупність прав і обов'язків працівників) і структура малих груп зі своїми міжособистісними зв'язками. В організаціях, установах, у цеху або у відділах нерідко виникають трудові конфлікти. Їхні причини найрізноманітніші, але, як правило, основою є протиріччя.

До агентів конфліктів відносяться:

- 1) індивіди або групи, які прагнуть задовольнити, насамперед, свої інтереси й діючі, як правило, у перших рядах;
- 2) є індивіди або групи, які «зображують шум за сценою»: мовчазна більшість. Вони вносять непрямий вклад у розпалення конфлікту, не будучи

замішаними в ньому безпосередньо. Але під час наростання конфлікту вони можуть виявитися на перших ролях;

3) третій вид груп - ті, хто зацікавлений у вирішенні конфлікту.

Варто знати, що конфлікт - це часто неефективний шлях вирішення виникаючого протиріччя, тому що через сильні емоції, які спалахують під час конфлікту, сповільнюється мислення, зате включаються і працюють більш примітивні шари психіки. Але якщо вибору немає й конфлікт - єдиний доступний спосіб урегулювати протиріччя, керівник колективу чи організації повинен увійти в конфлікт, щоб керувати ним, тримати ініціативу у своїх руках.

Вступаючи в конфлікт, треба знати відповіді на наступні питання:

Чи можливо усунути протиріччя взагалі? Чи треба це робити?

Якщо усунути протиріччя необхідно, то які шляхи, засоби вирішення цього питання найбільш економічні та етичні?

Як довго може тривати конфлікт і чи вистачить у вас сил для перемоги?

Якими можуть бути результати конфлікту?

На базі складних в Україні ринкових відносин трудові колективи багато в чому втрачають існуючі норми моралі, особливо в сфері спілкування між керівниками та підпорядкованими, товаришами по службі, товаришами по роботі. Формування системи нормальних ринкових відносин припускає й створення нормальної морально-психологічної атмосфери, здорової конкуренції, бажання працювати не тільки для власного матеріального блага, але і з користю для суспільства в цілому.

9.5 Соціологія вільного часу

Соціологія вільного часу - важливий напрямок у дослідженні умов життя суспільства. У сфері вільного часу відбувається не тільки відновлення здатності індивіда трудитися, але й розвиток духовно-моральних якостей особистості, виховання підростаючого покоління, його соціалізація.

Вільний час – це частина позаробочого часу, що залишається в людини.

Виділяють наступні показники вільного часу:

- фізичний розвиток (фізкультура та спорт, прогулянки, туризм);
- культурна самодіяльність (суспільні обов'язки, навчання, відвідування лекцій, музеїв, читання книг);
- культурний відпочинок (кіно, театр та інші розваги, домашні ігри, прийом гостей);
- бездіяльний відпочинок.

Вільний час складається із двох частин. Одна частина – це час, який витрачається на необхідну суспільну, творчу та іншу діяльність (підвищення кваліфікації, навчання, заняття з дітьми і т.п.) Інша частина – це дозвілля (споживання духовних благ, заняття фізкультурою, спортом, зустрічі з друзями, пасивний відпочинок).

Соціологічний підхід включає два основних напрямки вивчення феномена вільного часу:

- розгляд об'єктивних факторів реалізації вільного часу (наявність театрів, клубів, бібліотек, спортмайданчиків і т.д.);
- вивчення суб'єктивних факторів використання вільного часу (інтереси, бажання, прагнення).

Більшість соціологів розглядають використання вільного часу у двох аспектах: як **фізичну** діяльність, пов'язану з фізичним розвитком; і як **духовну**, спрямовану на духовний розвиток особистості.

При цьому та сама діяльність може бути кваліфікована і як активна, і як пасивна: це залежить від того, з якого погляду її розглядати. Як, наприклад, оцінити читання газети, журналу, книги, перегляд фільму? Духовно - це активна форма сприйняття, фізично - пасивна. І навпаки, заняття спортом - активна фізична діяльність і пасивна духовно.

Сьогодні соціологи, осмислюючи проблеми раціонального використання вільного часу, ввели термін «культура вільного часу». Вважається, що раціональне використання вільного часу перетворює людину в більш соціально розвиненого суб'єкта і значною мірою сприяє його соціальному просуванню.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні риси економіки як соціального інституту ?
2. Які особливості трудового колективу?
3. Які головні функції економіки?
4. Що таке соціологія вільного часу?
5. Які бувають конфлікти в трудовому колективі?

ЛЕКЦІЯ 10 СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

План лекції

- 10.1. Політика як соціальний інститут
- 10.2. Структура політики
- 10.3. Політика і влада
- 10.4. Політична система суспільства

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.

4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: політика, влада, політичні відносини, політичний інтерес, політична свідомість, політична система, політична психологія, політична культура, легітимація, політичний режим.

10.1 Політика як соціальний інститут

Поняття «**політика**» відображає політичні явища, процеси й цілеспрямовані відносини між соціальними групами з приводу влади для реалізації своїх інтересів. Таким чином, центральним поняттям політики є поняття влади.

Суб'єктами політики можуть бути будь-які соціальні суб'єкти, які вступають між собою у відносини з приводу завоювання або здійснення політичної влади, у тому числі класи, політичні партії, окремі особистості. Як суб'єкти політики виступають цілі народи, нації й держави.

Соціологія політики - це галузь соціології, яка вивчає взаємини політичної сфери з іншими сферами громадського життя. Тобто соціологія політики вивчає не політичну сферу як таку, а політичне життя суспільства: «політичні відносини», «політичні інтереси», «політичні процеси і взаємодії», «політичну свідомість», «політичні інститути».

Відносини між класами, іншими соціальними групами й національними спільнотами, а також державами із приводу політичної влади становлять основний зміст політики, її стержень, навколо якого групуються, розвиваються та змінюють один одного інші елементи політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. У зв'язку з цим соціологія політики, яка досліджує реальне політичне життя суспільства, виступає, насамперед, як соціологія політичних відносин, через призму яких розглядається все розмаїття політичних явищ у їхніх зв'язках і взаємодіях.

Для характеристики політичних явищ і процесів соціологія використовує цілий ряд понять. Найбільш широким з них є поняття "політичної сфери". Вона включає всі явища політичного характеру. Це політичний простір, у якому протікають всі політичні процеси. Структура політичної сфери розкривається через поняття політичної свідомості, норм, організацій, установ, відносин.

Для аналізу тих самих процесів можуть вживатися різні поняття залежно від аспектів розгляду. Якщо нас цікавить політична діяльність - ми оперуємо поняттям «політичне життя». Якщо нас цікавлять методи й способи участі мас в управлінні, ми звертаємося до категорії «демократія». При характеристиці політики як способу, рівня освоєння й перетворення світу ми користуємося поняттям «політична культура». Коли нас цікавить істотне, типове в по-

літичній сфері як цілісному утворенні, ми звертаємося до поняття «політична система». Це більш глибоке, ємне поняття, ніж сфера. Воно дає системне, цілісне уявлення про функції й розвиток політичної сфери та ін.

Політика зазнає впливу різних інститутів: соціальних, економічних, духовних, моральних, правових і т.д. Тобто політика взаємодіє з іншими соціальними інститутами, вона впливає на них і відчуває їхній вплив. Наприклад, 1) Політика й економіка взаємозалежні через владу, через володіння засобами виробництва, через панування в сфері розподілу. Ці відносини пов'язують політику й економіку та надають економічній діяльності політичного змісту, а політичну - трансформують в економічну. 2) Як суспільна сутність, політика невіддільна від свідомості суспільства й людини, її інтересів, потреб, цілей, світогляду. І в цьому проявляється взаємозв'язок політики з моральними факторами.

Роль політики в суспільстві зумовлена трьома її властивостями:

- **універсальністю**, всеохоплюючим характером, тобто здатністю впливати практично на всі сторони життя суспільства;
- **проникаючою здатністю**, тобто здатністю до безмежного проникнення в усі сфери життя;
- **атрибутивністю**, тобто здатністю сполучатися з неполітичними, суспільними явищами й відносинами.

Як соціальний інститут політика виконує різноманітні функції. До них, насамперед, відносяться:

- **ціннісно-орієнтаційна** функція (політика виражає корінні інтереси соціальних груп і визначає програму суспільного розвитку);
- **управлінська** (полягає в тому, що політика здійснює функції управління політичними й суспільними процесами в інтересах окремих соціальних груп і суспільства в цілому, а також вирішує виникаючі соціальні й політичні протиріччя);
- **інтегруюча** (політика як соціальний інститут поєднує різні сфери життя суспільства і здійснює їхню взаємодію);
- **інноваційна** (саме політика створює нові форми організації, забезпечує зміну та розвиток суспільства);
- **соціалізуюча** (політика бере участь у вихованні та сприяє формуванню особистості. Згодом особистість долучається до політичної культури суспільства).

10.2 Структура політики

Як соціальний інститут політика має складну структуру. Її основними елементами є: політичні відносини, політичні інтереси, політична свідомість, політична організація.

Політичні відносини. Політична діяльність суб'єктів опосередкована їхніми політичними відносинами, оскільки політична діяльність одних суб'єктів викликає відповідну реакцію інших суб'єктів і завжди проявляється в рам-

ках їхньої взаємодії. Постійно повторюючись, ці взаємодії закріплюються як стійкі політичні відносини. Насамперед, це відносини: політичних діячів і мас, політичної еліти і електорату (виборців), лідерів і груп підтримки та інших. Звичайно, політичні відносини формуються свідомо. Кожний із суб'єктів, вступаючи в політичні взаємодії з іншими суб'єктами, свідомо прагне реалізувати свої політичні інтереси й свідомо ж використовує для цього ті або інші засоби.

Зрозуміло, політичні відносини не зводяться тільки до відносин політичної влади, хоча останні становлять їхнє ядро. Вони складаються із приводу всіх сторін політичного життя суспільства, у тому числі у зв'язку з вирішенням національних і міжнаціональних проблем, здійсненням цивільних прав і свобод. Політичні відносини стосуються також проблем економіки, соціальної сфери й духовного життя суспільства. Звідси з'являються економічна політика, соціальна політика або, скажемо, політика держави в області духовної культури. Всі сфери громадського життя тісно пов'язані між собою і впливають одна на одну.

Політичні інтереси. Політичні відносини між людьми складаються під впливом їхніх політичних інтересів. Однак, склавшись, політичні відносини самі породжують різноманітні політичні інтереси суб'єктів. Тому можна сказати, що політичні відносини людей проявляються як їхні політичні інтереси. Дослідження проблеми взаємодії політичних відносин суб'єктів та їхніх політичних інтересів становить найважливіше завдання соціології політики. Аналіз взаємодії політичних інтересів людей (насамперед класів, націй, політичних партій) необхідний тому, що дає можливість, з одного боку, зрозуміти зміст політичних інтересів суб'єктів; з іншого боку, визначити напрямок зміни самих політичних відносин під впливом нових політичних інтересів. А це допомагає осмислити напрямок зміни й розвитку всього політичного життя суспільства.

Політичні інтереси людей визначаються обставинами їхньої життєдіяльності, їхнім соціальним станом і місцем у соціальній системі. Політичні інтереси з'являються як щось таке, що корисне й вигідне тим або іншим класам, соціальним групам, національним спільнотам та іншим суб'єктам для зміцнення їхнього становища в системі існуючих політичних відносин, насамперед, відносин політичної влади, а також для більш повного використання ними політичних прав і свобод.

Соціологія політики, звичайно ж, ставить перед собою завдання виявити й дослідити політичні інтереси суб'єктів, тобто те, що об'єктивно значиме і вигідне для їхнього політичного самоствердження в тій або іншій ситуації. Для неї також важливо з'ясувати, наскільки глибоко самі суб'єкти політичних відносин усвідомлюють свої політичні інтереси і, отже, яка їхня політична зацікавленість.

Складна гама політичних інтересів породжується національними відносинами. Вони пов'язані, насамперед, з державним устроєм багатонаціонального суспільства, з рішенням проблем економічних взаємин націй, а також про-

блем розвитку їхніх культур, самобутності, територіальної цілісності і т.д. Ці інтереси повинні бути правильно усвідомлені самими націями й реалізовані на державному рівні таким чином, щоб не утискалися інтереси жодної з них. Звідси проблема гармонійного сполучення інтересів різних націй як найважливіший принцип міжнаціональних відносин. Сьогодні ця проблема – одна з нагальних у розвитку нашого суспільства.

Політична свідомість. Політична свідомість являє собою почуття, погляди, ідеї та настрої, які виражають ставлення людей до політичної влади, її завоювання й утримання.

Ті або інші компоненти політичної свідомості присутні в кожній політичній дії класів, соціальних груп і національних спільнот. Політичні настрої, погляди, мотиви, цілі виступають у ролі спонукальних сил діяльності людей, характеризують її зміст і спрямованість. Політична свідомість пронизує діяльність всіх політичних інститутів, інших елементів політичної системи суспільства. Вона персоніфікує суб'єктивну сторону політичного життя суспільства.

Політична свідомість – досить складне духовне явище. Вона проявляється через різні стани й рівні. Вона може бути: правильною і помилковою, оптимістичною або песимістичною, стійкою і нестійкою.

Коли соціологи говорять про рівні політичної свідомості, вони мають на увазі такі її прояви, як повсякденна й теоретична свідомість: **повсякденна** політична свідомість людей – це їхні життєві уявлення про політичні явища і процеси, які в основному є чисто споглядальними й умоглядними, не підкріплені науковими знаннями. Вони складаються під впливом повсякденного практичного досвіду людей у ході їхнього реального зіткнення з різними політичними подіями, особистого переживання цих подій, у процесі взаємного обміну думками між людьми і, нарешті, під впливом різноманітної пропаганди — від політичної реклами до впливу на масову аудиторію через телебачення, радіо, друковані видання.

Повсякденна політична свідомість людей — це найчастіше їхні політичні думки про поточні політичні події, багато в чому неповні й неглибокі, які не охоплюють даної події у всій глибині їх причинних і закономірних зв'язків, не розуміють тенденції їхнього розвитку. Через це повсякденна політична свідомість містить чимало політичних ілюзій і неправильних уявлень про ті або інші політичні явища. Можна, мабуть, сказати, що на рівні повсякденної політичної свідомості мислить велика частина суспільства, яка не володіє знаннями про глибинні закони розвитку політичного життя. Зрозуміло, у людей з різним рівнем освіти й культури в різному ступені розвинена їхня політична свідомість. Одні проявляють широту й гнучкість політичного мислення, інші на це не здатні, тому що їхнє політичне мислення вузьке, поверхневе. Але в тому й іншому випадках це буде їх повсякденна політична свідомість, яка не ґрунтується на знанні законів розвитку політичної дійсності.

На відміну від повсякденної, **теоретична** політична свідомість людей виступає як певна система їхніх політичних ідей і поглядів, нерідко обґрунтованих науково. Звичайно, саме наукове пояснення тих або інших політичних

процесів може мати різну глибину й обґрунтованість. До того ж, не всяка політична теорія є справді науковою. І все-таки теоретична політична свідомість за своєю природою йде далі життєвих поглядів і прагне розкрити глибинні взаємозв'язки політичних явищ.

На рівні теоретичної політичної свідомості осмислюється також соціальна природа різних політичних сил, а суб'єкти одержують більш ясні погляди на своє власне становище в системі політичних відносин даного суспільства й можливості затвердити себе в рамках даних відносин. Звичайно ж, не кожна людина мислить на рівні політичних теорій, які допомагають їй глибше розібратися в суті політичних процесів і у їхніх закономірних зв'язках. Для цього необхідна відповідна освіта. У наш час ще чимало людей міркують про політичні явища на рівні повсякденної свідомості або політичних міфів. І все-таки тенденція така, що наукова політична свідомість формується у все більшого числа людей. Цього вимагає сучасне життя.

Як специфічні прояви політичної свідомості виступають політична психологія та політична ідеологія:

Політична психологія з'являється як єдність певного усвідомлення політичної дійсності та ставлення до неї. Її компонентами виступають не тільки уявлення людей про політичні явища, але й політичні спонукання і мотиви діяльності, свідомо політична зацікавленість у чому-небудь.

Всі ці прояви політичної психології містять у собі певне осмислення політичної дійсності й, разом з тим, виражають спрямованість соціально-політичних груп, партій і окремих особистостей на цілком конкретні політичні дії. Політична психологія нерідко характеризується як певний стан політичної свідомості великих мас людей, прояв психічного складу класів, націй і народів.

В остаточному підсумку, політична психологія виступає як певний сплав (палітра) політичних почуттів, настроїв, думок суб'єктів, що становить емоційний бік політичної свідомості, її, так би мовити, емоційне тло. Вона немов охоплює всі галузі масової свідомості й тому має велику спонукальну і мобілізуючу силу. Не випадково широко й глибоко мислячі вожді і лідери політичних партій і рухів завжди враховували й ураховують політичні настрої мас, спрямованість їхньої політичної свідомості.

Політична ідеологія являє собою теоретичне відбиття політичної дійсності через призму інтересів класів, націй, політичних партій. У політичній ідеології інтереси соціально-політичних сил виражаються на рівні теорій і наукових концепцій. При цьому досягається більш глибоке розуміння даних інтересів, розкриваються їхня сутність, зміст і спрямованість. Все сказане вище підкреслює ту обставину, що політична соціологія не може не приділяти найпильнішої уваги політичній психології й політичній ідеології мас, у цілому їхній політичній свідомості, роль якої в житті сучасного суспільства постійно зростає.

Політична організація. Політична організація – це сукупність всіх державних і недержавних установ й організацій, які реалізують політичну

владу. Це не тільки політичні партії, але й громадські організації, а також такі неформалізовані форми, як мітинги, демонстрації і т.п. Варто сказати, що політичні організації найчастіше відрізняються внутрішньою суперечливістю, оскільки включають не тільки політичні установи й організації, які виражають інтереси правлячої еліти, але й політичні організації, які виражають інтереси соціальних груп, усунутих від влади.

Найважливішим засобом удосконалення всіх елементів політики й політичної системи в цілому є **«політична культура»**.

Вона припускає:

- освіченість та інформованість суспільства;
- знання законів;
- терпимість до інших думок;
- здатність враховувати чужі інтереси;
- уміння вирішувати протиріччя і т.д.

10.3 Політика і влада

До найбільш важливих політичних інститутів суспільства можна віднести інститути політичної влади, права й ідеології. Вони проявляють себе в діяльності парламенту, уряду, місцевих органів влади, правоохоронних органів, а також у діяльності політичних партій і засобів масової інформації. Кожен з цих політичних інститутів має свої специфічні функції, спрямовані на забезпечення діяльності тієї або іншої ланки існуючої політичної системи.

З моменту зародження політика складалася на основі владних відносин: панування й підпорядкування, керування й виконання. Це найважливіша особливість політики, оскільки без наявності владних відносин неможливо підтримувати цілісність і стабільність суспільства, неможливе об'єднання людей та узгодження їхньої діяльності.

Проблема влади в соціології трактується неоднозначно. Існує безліч визначень влади. Відповідно до одного з них, **влада** – це соціальні відносини залежності, у процесі яких один із суб'єктів має здатність і можливості підкоряти своїй волі іншого суб'єкта.

Можна виділити кілька класифікацій влади залежно від того, що вважати підставою:

- **за галуззю функціонування** виділяють:
  - політичну;
  - економічну;
  - юридичну;
  - інформаційну владу.
- **за обсягом прерогатив** влада буває:
  - державна;
  - міжнародна;
  - сімейна.
- **за режимом правління:**

- тоталітарна;
- авторитарна;
- ліберальна;
- демократична.
- **за соціальним типом:**
  - рабовласницька;
  - феодальна;
  - буржуазна;
  - соціалістична і т.д.

Політична влада проявляється в здатності певних соціальних сил нав'язувати свою політичну волю іншим соціальним силам і навіть усьому суспільству. Вищим проявом політичної влади виступає влада державна. [У цьому випадку соціальні сили, які володіють державною владою, нав'язують свою волю іншим членам суспільства за допомогою державного апарата й державних важелів впливу на суспільство - від ідеологічних до правових і військових. Використовуючи механізми державної влади, вони вирішують широке коло проблем, пов'язаних з їх економічними, політичними, соціальними й духовними інтересами. Зміцнюючи свою політичну владу в суспільстві, вони зміцнюють і своє соціально-економічне становище, забезпечують умови для власного добробуту та розвитку.

В політичній владі прийнято виділяти три галузі: **законодавча** (формується шляхом вільних виборів; вона визначає основи внутрішньої і зовнішньої політики держави, затверджує держбюджет, вносить правки в конституцію, приймає закони й контролює їхнє виконання. У демократичних державах носієм законодавчої влади виступає парламент), **виконавча** (виконавчу владу здійснює уряд; вона повинна бути заснована на законі й працювати в рамках закону, тобто не має права вимагати від громадян виконання яких-небудь обов'язків, якщо це не передбачено законом), **судова** (включає установи, які представляють самостійну структуру державної організації).

Вважається, що в демократичних державах всі три галузі влади повинні бути рівноправні і незалежні, тобто не повинно бути якої-небудь вищої влади й підпорядкування їй.

Боротьба за владу, її розподіл і реальне здійснення відбувається в процесі політичної діяльності різних соціальних груп, політичних партій і рухів. Їхня політична діяльність складається із численних конкретних політичних дій, спрямованих на зміну або ж зміцнення існуючих у даному суспільстві політичних інститутів, громадянських прав і свобод, в цілому державного ладу.

Правителі завжди прагнули створити враження правомірності своєї влади та законності правління. У суспільстві, де народ з повагою ставиться до закону й довіряє уряду, потрібні мінімальні умови для примусу (тобто легше керувати). Тому важливе значення для політичної стабільності суспільства має легітимність, тобто законність влади. **Легітимация** - це суспільне визнання якої-небудь дії або діючої особи. Тобто держава може бути легітимною, якщо громадяни відчують, що вона виправдовує їхні надії. Легітима-

ція пов'язана з наявністю у влади (у політичної еліти) авторитету; з вірою переважної більшості в те, що існуючий порядок є найкращим для даної країни.

Керування й підпорядкування, влада однієї людини над іншою закладені вже в самому характері людини, у природі міжособистісних відносин. Мотивація підпорядкування досить складна. Вона може бути заснована на:

- страхів;
- звичці до покори;
- на переконанні в необхідності підпорядкування;
- на авторитеті;
- на зацікавленості в покорі.

Однак однією демагогією владу не завжди можна забезпечити, тому фундаментом влади, як правило, є насильство.

Але найбільш стабільною є влада, побудована на інтересі. Особиста зацікавленість спонукає підлеглих до добровільного виконання розпоряджень і робить зайвим контроль і застосування негативних санкцій.

Також сприятливою вважається влада, заснована на авторитеті. Авторитет являє собою цінні якості, якими підлеглі наділяють керівника. Авторитет може бути:

- науковим (якість ученості);
- діловим (компетентність, навички, досвід);
- моральним (високі моральні якості);
- релігійним (святість).

Однак бажання керувати таке сильне в людях, що воно захоплює не тільки тих, хто має до керування покликання й талант, але й тих людей, які зовсім позбавлені необхідних якостей.

10.4 Політична система суспільства

Сукупність існуючих у суспільстві політичних інститутів становить важливу ланку його політичної системи, що, однак, не вичерпується даними інститутами. Адже політичні функції виконуються не тільки суцільно політичними установами та організаціями, але й багатьма суспільними організаціями (у тому числі профспілковими, молодіжними, творчими). Кожна з цих організацій представляє й захищає інтереси певних соціальних груп і прошарків суспільства, у тому числі їхні політичні інтереси, пов'язані з реалізацією їхніх політичних прав і свобод. Відповідно до цього вони також становлять певні ланки існуючої в суспільстві політичної системи.

Політична система суспільства - це сукупність установ та організацій, діяльність яких має політичний характер, тобто спрямована на практичне здійснення політичних інтересів певних класів, інших соціальних груп, а також національних спільнот. Ці установи й організації взаємозалежні і взаємодіють між собою, складаючи більш-менш цілісну політичну систему.

Основні функції даної системи полягають у регулюванні досить об'ємної сукупності політичних відносин між соціальними групами й національ-

ними спільнотами, а також між державами. У рамках даних відносин відбувається діяльність всіх соціальних суб'єктів, їхня боротьба за свої політичні інтереси, політичне суперництво й співробітництво.

До основних елементів політичної системи суспільства відносяться:

- органи держави, її законодавчої й виконавчої влади;
- армія;
- правоохоронні органи (насамперед суд, прокуратура, міліція);
- політичні партії;
- політичні рухи;
- громадські організації (профспілкові, молодіжні, творчі і т.д.), діяльність яких має тією чи іншою мірою політичний характер і пов'язана з просуванням політичних інтересів певних соціальних груп.

У системі політичної організації суспільства особливо важливе місце належить державі. Використовуючи важелі влади, органи державної системи вирішальним чином впливають на всі інші ланки політичної системи суспільства. Держава виступає, насамперед, як певний апарат законодавчої, виконавчої й судової влади в руках пануючих у суспільстві соціально-класових сил. За допомогою апарата державної влади дані сили закріплюють своє політичне панування в суспільстві й реалізують на практиці свою волю вже не тільки в сфері політичних, але також соціально-економічних, духовно-моральних та інших суспільних відносин.

Держава існувала не завжди. Вона - результат історичного розвитку суспільства, його диференціації на різні соціальні групи, результат розвитку продуктивних сил: в епоху первіснообщинного ладу не було необхідності в особливому органі влади, тому що всі суспільні функції виконувалися дорослими людьми, а на чолі стояли обрані старійшини. Але у величезному суспільстві з економічною диференціацією, природною стала й розбіжність інтересів у різних груп людей. Однак суспільство повинне функціонувати як єдине ціле, і тому потрібен був орган управління суспільством, який вирішував би питання війни і миру, питання взаємин і виконував би багато інших функцій.

Тому до основних ознак держави відносять:

- наявність системи органів і установ, які здійснюють функції влади;
- територіальний поділ населення, у якому вже не враховуються кривні зв'язки;
- появу груп людей, професією яких стало управління, а не продуктивна праця, (тобто виникнення державного апарату);
- наявність права, яке закріплює відповідну систему норм.

Таким чином, **держава** – це система органів суспільства, яка захищає права своїх громадян, здійснює функціонування інститутів влади (законодавчої, виконавчої, судової), контролює свою територію, зберігає культурні цінності, впливає на розвиток економіки країни і т.д.

Однак, характеристика політики буде неповною, якщо ми не зупинимося на понятті політичного режиму. У широкому розумінні слова **політичний режим** — це сукупність методів, способів, прийомів політичного управління

й регулювання. Він дає інформацію про співвідношення елементів політики, про характер зв'язку органів держави та інших ланок політичної системи, про співвідношення галузей влади, особливості партійних систем, процедури вибору політичних керівників.

Політичний режим здійснюється за допомогою всієї системи політичного управління. Разом з тим, він залежить від сили й організованості опозиції. У ньому особливо яскраво виявляється реальне співвідношення соціально-класових сил.

Соціологи й політологи виділяють у якості основних три політичних режими: тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Ознаками **тоталітаризму** є: гегемонія однієї партії, монополія однієї ідеології, всевладдя каральних органів, заперечення прав людини, придушення опозиції, прагнення держави до повного контролю над всіма сферами людського життя, повне підпорядкування всіх громадських організацій правлячим структурам, заперечення громадянського суспільства.

Ознаки **авторитаризму** не настільки категоричні. Авторитаризм допускає обмежений плюралізм і разом з тим забороняє окремі організації. Немає вже тотального контролю над всіма сторонами життя суспільства. Авторитаризм припускає сильну владу, але не диктатуру. Влада заснована на законі, конституції. Але вона пов'язана з авторитетом окремих особистостей або колективного органу.

Демократичний режим припускає участь широких верств населення в управлінні, виборність органів влади, багатопартійність, розмежування держави й громадянського суспільства, гласність, широкі права і свободи громадян, плюралізм у мисленні й діяльності, гармонійне сполучення галузей влади, її децентралізацію і т.д.

Подолання політичної кризи пов'язане з розвитком політичної культури як населення, так і політичних лідерів. Це вимагає великої роботи з політичної освіти й виховання населення, навчання представників політичної еліти.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості політики як соціального інституту?
2. Чим характеризується взаємодія політики і влади?
3. Якою є ідеальна політична система суспільства?

ЛЕКЦІЯ № 11

СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА ТА МІСТА. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

План лекції

- 11.1. Місто як об'єкт соціологічного аналізу
- 11.2. Соціологія села
- 11.3. Соціологія молоді

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: місто, урбанізація, дезурбанізація, молодь.

11.1 Місто як об'єкт соціологічного аналізу

Соціологія міста — галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку й функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, його форми та соціальні процеси, які відбуваються в ньому. Предметом цієї області соціології є особливості міста як соціальної системи, а об'єктом - безпосередньо місто як соціально-територіальне співтовариство й поселенська структура.

Становленню соціології міста сприяли емпіричні дослідження в США протягом 20—30-х років ХХ ст. (Р. Парк, Е. Берджесс, Р. і Х. Лінд, Р. Маккензі), її теоретичні основи закладені в роботах М. Вебера, К. Бюхера й Г. Зиммеля.

Вебер вважав місто складним комплексом явищ, конкретним історичним утворенням, яке має складну соціальну структуру (у ньому живуть як виробники, так і споживачі) і яскраво виражений торгово-промисловий характер.

Зиммель вивчав особливості міських форм життя, приділяючи особливу увагу соціальному розшаруванню, конкуренції, безтурботному ставленню до навколишнього середовища й соціальної диференціації. Як і Вебер, Зиммель визнавав безособовість (анонімність) міського життя.

Як особлива галузь, соціологія міста оформилася в рамках чиказької школи (20—30-і роки ХХ ст.), лідерами якої є Р. Парк, Е. Берджесс, Л. Вірт. Головним завданням вони вважали виявлення механізмів просторової організації міста, уявляючи його соціальною лабораторією, у якій можна вивчати людську природу й зміст громадського життя. Міське співтовариство вони розглядали як мозаїку різних соціальних груп, кожна з яких претендує на певну територіальну зону.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. соціологія міста розвивалася переважно на рівні прикладних досліджень. Хронологічно можна визначити кілька етапів розвитку соціології міста: перше десятиліття ХХ ст. - пов'язане з розробкою моделі «ідеального міста»; 1920-30-і рр. - дискусії між прихильниками урбанізації й «дезурбаністами»; дослідження 1960-х років — охоплювали проблеми регулювання зростання міст, активізації роботи міського транспорту й сфери обслуговування, вивчення ролі міграції в розвитку міст; дослідження 1970-80-х років - зосереджувалися на вивченні якості міського середовища, відмінностей між містом і селом; 1990-і роки й початок ХХІ століття - характеризуються вивченням соціальної структури міста, організації сучасного життєвого простору й процесів територіальної диференціації міста.

Серед українських соціологів дослідженням міста займалися Н. Победа, И. Попова, И. Прокопа, Л. Шепотько та ін. Кризова динаміка й гострі конфлікти в містах, розвиток міського самоврядування найближчим часом, імовірно, будуть сприяти появі нової хвилі інтересу до соціології міста.

Найчастіше соціологія міста зосереджується на таких проблемах:

- визначення ролі міста в суспільстві й системі розселення;
- виявлення основних підсистем міста й особливостей їхнього взаємозв'язку;
- внутрішня структура й соціальна стратифікація міста;
- закономірності розвитку й функціонування міста;
- проблеми управління й самоврядування;
- особливості міського способу життя;
- соціоекологія міста і т.п.

Місто — історично сформована соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок суспільного поділу праці, тобто відокремлення ремесла від сільського господарства. Місту властиві такі специфічні риси:

- концентрація великої кількості людей;
- висока щільність населення на обмеженій території;
- зосередженість промисловості, науки, мистецтва, інформації;
- провідна роль у соціальному прогресі;
- високий ступінь інтеграції різних видів людської діяльності.

Специфіка міста визначає його основні соціальні функції:

- 1) **господарсько-економічна** (організація механізму виробництва на основі функціонування різних областей промисловості);

2) **соціальна** (втілена в діяльності соціальної сфери, яка охоплює послуги торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку, житлового будівництва);

3) **демографічна** (забезпечує формування населення, охорону здоров'я, регулювання міграційних процесів);

4) **культурно-освітня** (пов'язана з організацією системи освіти та виховання);

На основі цих функцій виділяють такі функціональні групи міст як:

- багатофункціональні міста;
- міста - індустріальні центри;
- транспортні міста;
- міста - оздоровчі центри;
- міста з переважним значенням науково-експериментальних функцій;
- міста - штаб-квартири. (До таких міст відносяться центри, де розгортається адміністративна діяльність транснаціональних корпорацій, відбуваються фінансові та виробничі операції. Вони є центрами міжнародних систем транспорту і зв'язку (Лондон);

- міста - інноваційні центри. Тут зосереджені дослідницькі й наукові установи (Кембридж, Оксфорд);

- міста - «перевальні» пункти. Це прикордонні центри, більшість населення яких становлять емігранти (Марсель, Маямі).

За кількістю жителів виділяють наступні типи міст:

- найбільші (понад 1 млн. жителів);
- дуже великі (від 500 тис. до 1 млн.);
- великі (250-500 тис.);
- середні (100-250 тис.);
- невеликі (50-100 тис.);
- малі (20-50 тис.);
- найменші (до 20 тис. жителів);
- міські селища.

Найбільш населеними містами світу (мегаполісами) є: Токіо (18.8 млн.), Москва (8.8 млн.), Мехіко (8.6 млн.), Нью-Йорк (7.6 млн.).

Мегаполіси є центрами стратегічних рішень щодо розвитку світової економіки, інноваційних областей, фінансових і сервісних фірм, які впливають на економічний розвиток значно більше, ніж промисловість. Головна продукція мегаполісів - послуги та фінансові блага.

Взагалі існує чотири основні теорії розвитку міст:

1. **Теорія централізації**. Відповідно до цієї теорії, місто має великий торговельний, промисловий й адміністративний центр, який увесь час зростає.

2. **Теорія секторів**. Передбачає розширення міських територій уздовж транспортних магістралей і вже побудованих районів.

3. **Теорія концентричних зон**. Її прихильники вважають, що просторове зростання міста повинне нагадувати концентричні кола: від центрального «ділового» району, немов хвилі, відходять змішана зона, робочий район, жит-

лова зона середнього класу, привілейована зона, сільськогосподарські райони біля міста;

4. *Теорія багатоядерної структури з декількома центрами.*

У своїх дослідженнях соціологія міста часто використовує категорію «міський спосіб життя». Його характеризують такі ознаки:

- нестійкість соціального статусу;
- підвищена мобільність;
- інтенсивність і анонімність людських контактів;
- багато можливостей щодо проведення вільного часу;
- відмирання сусідських стосунків;
- зниження соціального значення сім'ї, ослаблення зв'язків і залежності між родичами;
- ослаблення традицій.

Місто є своєрідним соціокультурним середовищем. Міське середовище - це й ландшафт, і люди, і способи їхньої взаємодії, і виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура. Це середовище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості, наділений раціональністю, мобільністю, готовністю до змін, умінням поєднати власні інтереси з інтересами інших.

Соціокультурна ситуація в сучасному місті має тенденцію до ускладнення: з одного боку, відбувається соціальний прогрес, з іншого - виникає безліч проблем для людини (відчуття стурбованості, тривоги, невизначеності).

Урбанізація (лат. Urbanus - міський) - означає процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, поширення міського способу життя на все суспільство.

Відповідно до поглядів представників чиказької соціологічної школи урбанізм є головною рисою сучасного суспільства.

Соціологія визначає урбанізацію за такими ознаками:

- частка міського населення в загальній чисельності населення регіону, всієї країни;
- щільність і ступінь рівномірності розташування по країні мережі міст;
- транспортна та інша доступність великих міст для населення країни;
- різноманітність видів трудової діяльності населення;
- поширення міських форм життя як на населення міст, так і на жителів села.

Загальною тенденцією розвитку поселенської структури є її ускладнення. Модель «місто-село» уже не вичерпує всього різноманіття зв'язків. Активний процес урбанізації приводить до появи зв'язків «місто-місто», «місто-приміська зона», «місто – дачні поселення».

На початку ХХ століття міста становили 10% всіх поселень, а до його кінця їх уже було більше 50%. Для багатьох країн міський спосіб життя є переважним: у Японії в містах живе 4/5 населення, у Німеччині - більше 90%, в Ізраїлі - 89%, в Англії - 76%, у США - 75%.

Урбанізація має як позитивні, так і негативні наслідки. Загальні їх тенденції простежуються і в Україні: це зростання міст і поширення міського способу життя. Якщо, наприклад, перед початком Другої світової війни частка міського населення України становила лише 34%, то в післявоєнний час вона почала помітно збільшуватися, досягнувши в 1992 р. 68%. В цілому кількість міського населення з 1960 по 1997 рік виросла в 1,7 рази. Але це відбувалося переважно за рахунок скорочення сільського населення, занепаду села.

На сучасному етапі в Україні почали розвиватися і *дезурбанізаційні процеси*: зниження ролі міста як центра концентрації передових виробничих технологій, науково-дослідних установ, високопродуктивних підприємств; декваліфікація кадрового потенціалу; зворотна міграція в сільську місцевість.

11.2 Соціологія села

Соціологія села — галузь соціологічної науки, яка вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти. Предметом соціології села стало вивчення ролі села в суспільстві й системах розселення. Соціологія села вивчає: фактори, які впливають на соціальні процеси, що відбуваються, у селі; специфіку сільського способу життя; особливості сільської культури; соціальну й професійну структуру населення і т.д.

Вперше про соціологію села мова зайшла в 1915 р. у зв'язку з появою монографії американського соціолога Чарльза Гелпина «Соціальна анатомія сільського суспільства». А протягом декількох найближчих десятиліть формувалася відносно розвинена теоретична база для досліджень соціальних процесів у селі.

Вітчизняна соціологія традиційно була зорієнтована на сільські проблеми, село вважалось джерелом національної ментальності, особливості якої різною мірою впливають на всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Цікавими спостереженнями й роздумами збагатили українську соціологію наприкінці ХІХ – початку ХХ століття І. Франко, М. Грушевський, П. Христюк, О. Шумский.

Село являє собою місце зосередження населення, переважно зайнятого сільськогосподарською працею. Село істотно відрізняється від міста.

Для сільської місцевості характерні:

- низька щільність населення;
- підпорядкованість роботи ритмам природи, тобто нерівномірність трудової зайнятості;
- тісне об'єднання роботи й побуту;
- невисокі темпи виробництва через низький рівень технічної оснащеності;
- трудомісткість роботи в домашньому й особистому підсобному господарстві;
- сильний неформальний соціальний контроль;
- велике значення місцевих авторитетів;

- менш напружений ритм життя (у селі людина отримує менше психологічних навантажень);
- більш прості форми спілкування між людьми;
- великою перевагою сільських жителів є їхній зв'язок із природою;
- розбіжності спостерігаються й у комфортності життя, і в типі мислення;
- у селі, на відміну від міста, традиційно відсутні дуже багаті й дуже бідні;
- сільське населення відрізняється від міського особливим устроєм, родом і характером занять;
- рівень кваліфікації робітників у селі значно нижче, ніж рівень кваліфікації міських робітників;
- відмінності також проявляються і у мінімальному рівні заробітної плати, у нормах забезпечення продовольчими й промисловими товарами, у розмірах засобів, які виділяються з бюджету на розвиток інфраструктури.

У соціології села існує типологія сільських поселень за чисельністю населення:

1. Малі села (до 200 осіб);
2. Середні села (від 200 - до 500 жителів);
3. Великі села (понад 500 жителів).

Сьогодні в Україні налічується майже 29 тис. сільських поселень. Серед них майже 35% становлять малі села (84% з них - так звані «вимираючі» села), 25% - середні, 40% - великі села.

Протягом декількох останніх десятиліть спостерігається стійка міграція сільського населення в місто. Мотиви її різноманітні: більш широкі можливості для працевлаштування, кращі побутові умови, можливості задоволення культурних потреб. Взагалі, українське село за останні 50 років внаслідок міграційних процесів втратило понад 10 млн. чоловік, тобто щороку із села виїжджало 100 тис. осіб, внаслідок чого сільське населення не тільки зменшилося, а й значно постаріло. Особливо складна демографічна ситуація в Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській, Київській, Вінницькій областях.

В останні роки в селі намітилися й певні позитивні зміни: розширення економічної самостійності, формування ринку землі, усвідомлення значимості землі як капіталу; зародження ринкової свідомості, розвиток підприємництва, підвищення соціальної активності; формування образу власника, менеджера; відновлення фермерських господарств. Разом з тим, загострилися соціальні проблеми в селі, пов'язані з майновою диференціацією, недостатньою адаптованістю значної кількості сільського населення до нових економічних умов.

11.3 Соціологія молоді

Освіта, виховання, соціальне становлення, участь у суспільному житті молоді сьогодні перебуває в центрі уваги й на межі різних наук. Соціологія ві-

дносить проблеми молоді до числа найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних факторів, соціологія виявляє цікавість до того, яку роль відіграють певні соціальні цінності, норми моралі, традиції. Цими ж питаннями займається ювенологія (наука про різноманітні особливості молоді) — складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства. Для того, щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі й проблеми. Серед них є традиційні — кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї і т.п. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Мова йде про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність. Не менш актуальним є здоров'я молоді, освіта, спілкування з дорослими й ровесниками.

Вивчаючи проблеми молоді, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних або тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді – це галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя та переживає стан сімейної й позасімейної соціалізації. У країнах Заходу соціологічний інтерес до молодіжної проблематики підсилювався в періоди загострення так званих «молодіжних» проблем - значний сплеск злочинності, наркоманії, кризових явищ у професійній сфері (безробіття), у сфері освіти. Соціологія надавала суспільству рекомендації, соціальні технології, які могли б допомогти в рішенні даних проблем. Тому головна увага була спрямована, насамперед, на практичне вирішення проблем, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався.

В Україні склалася подібна ситуація, хоча причини трохи інші: насамперед нехтування проблемами молоді; недостатня увага до неї в сучасних умовах; «нормативний» підхід до вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти: визначення поняття «молодь» і встановлення її вікових рамок; вивчення механізму формування свідомості молоді; аналіз стану й динаміки ціннісних орієнтацій молоді; вивчення процесів формування політичних, професійних і моральних інтересів і позицій; вивчення факторів, які впливають на формування свідомості й реальної поведінки різних груп молоді; дослідження взаємодії поколінь; вивчення механізмів соціалізації молодого покоління.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу та сім'ї, соціологія девіантної поведінки. Ці області соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності, їхні дані допомагають скласти більш повну картину молодіжних проблем, процесів та явищ.

Соціологія молоді не тільки запозичує ці знання, але й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому виконує функцію цілісного системного аналізу молодого покоління в соціальній структурі суспільства. Визначення поняття «*молодь*» важливо не тільки для встановлення вікових рамок молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця в соціальній структурі суспільства.

Найчастіше при цьому використовують вікові ознаки як головний параметр, який характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Іноді її визначають як соціально-демографічну групу, яка перебуває в процесі соціалізації.

Дискусійним дотепер залишається питання про вікову періодизацію молоді. Відповідно до найпоширенішої точки зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують і інші погляди на вікові рамки молоді: 11-25, 15-28, 16-24 року. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору покладена теза про «продовження юності», збільшенні часу входження до соціального життя. Розширення загальноприйнятих вікових рамок молоді з 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя вперто висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншої - продовжуються строки навчання й стабілізації сімейно-побутового статусу.

Сьогодні предметом наукового аналізу стають соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів і потреб молодих людей. На думку багатьох учених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю й повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважається, що молодь у порівнянні зі старшими поколіннями більш нетерпима, гостріше реагує на розбіжності, більш мобільна, швидше засвоює все нове; її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старшого покоління й переоцінка власної здатності до самостійної діяльності.

Саме в молодості формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, однак, молодь значно менше, ніж дорослих людей, турбує безпека близьких і відповідальність за них. Останнім часом істотно загострилися проблеми молоді, головними з яких є: низький рівень життя, поганий стан здоров'я та зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція); сімейно-шлюбні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів); матеріальна незабезпеченість, безробіття та значна економічна й соціальна залежність від батьків; втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується частка молоді стосовно всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22% до 20%. За усіма прогнозами, ця тенденція буде тривати й надалі. Вирішення цих проблем вимагає розробки й втілення в соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної

підготовки молоді, потреб ринку роботи, подолання відчуження молоді від політичних і суспільних процесів. У зв'язку із цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, яка вивчає закономірності формування і розвитку молодого покоління.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості соціології міста?
2. Назвіть головні причини розвитку молодіжних субкультур?
3. Чим характеризується соціологія села?

ЛЕКЦІЯ 12 СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

План лекції

- 12.1. Предмет та категорії соціології конфлікту
- 12.2. Структура та функції конфлікту
- 12.3. Класифікація конфліктів
- 12.4. Основні стадії конфлікту
- 12.5. Характеристики конфліктів

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: конфлікт, соціальний конфлікт, гострота конфлікту, тривалість конфлікту.

12.1 Предмет та категорії соціології конфлікту

Соціальна неоднорідність суспільства, різниця в рівні доходів, обов'язки влади, престижі і т.д. нерідко призводять до конфліктів. Конфлікт – явище

повсюдне. Кожне суспільство, кожна соціальна група, соціальна спільнота або особистість тією чи іншою мірою підлягають конфліктам. Широке поширення цього явища сприяло виникненню спеціальної галузі соціологічного знання – конфліктології.

Соціологія конфлікту — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки й управління конфліктом як соціальним явищем. Часто соціологія конфлікту оперує такими категоріями як «конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «учасники конфлікту», «межі конфлікту». Найчастіше використовується категорія «конфлікт».

Конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, позицій, думок, поглядів, при якому одна сторона взаємодії перешкоджає задоволенню потреб і досягненню життєво важливих цілей іншої сторони. За своєю природою конфлікт є явище соціальне, породжене особливостями громадського життя, соціальних систем, зіткненням і протиборством суб'єктів соціуму. І стан конфлікту - далеко не рідкісне явище.

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Аристотель. Певні думки щодо природи присутні й у філософських системах Т. Гоббса, Ж. -Ж. Руссо, Ф. Гегеля. Засновниками саме соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зиммеля, Т. Парсонса.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Але підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним. Об'єктивно й глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його вирішення - соціальний вибух і революцію.

Більш широкий і багатогранний розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт суспільства він убачав у боротьбі між політичними партіями.

Формулювання основних принципів теорії конфлікту, введення до наукового обігу терміну «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологові Г. Зиммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство - недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованіші групи, що конфліктують.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, який дезорганізує й дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтримці безконфліктних відносин між його елементами. Із сучасних вчених соціологією конфлікту займаються Л. Козер, Р. Дарендорф. Американський соціолог Л. Козер вважає, що соціальний конфлікт є попереджувальним клапаном системи, за допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Німецький соціолог Р. Дарендорф розглядає конфлікт як всепроникаючий, оскільки в кожному суспільстві проявляється пригноблення одних його елементів іншими. Нерівноправність соціальних позицій, розбіжності інтересів людей сприяють появі конфліктів.

12.2 Структура та функції конфлікту

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, елементи якого є тісно між собою взаємозалежними. Звичайно виділяють наступні структурні елементи конфлікту.

Учасники конфлікту – це ті суб'єкти, які можуть явно або приховано брати участь у конфлікті. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони. Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники.

Джерело або причина конфлікту. Конфлікт виникає лише при наявності предмета суперечки. Кількість причин його може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або, навпаки, неусвідомленими.

Уявлення про ситуацію. Кожен з конфліктуючих має власне уявлення про всі обставини, які спровокували й супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

Умови, у яких відбувається конфлікт. Дії. Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегію, тактику. Серед головних принципів виділяють концентрацію сил, нанесення удару по найвразливіших сторонах суперника, економію сил і часу.

Тактика поведінки в конфліктній ситуації може бути твердою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає: фізичне насильство; психологічне насильство; тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми); демонстраційні дії (публічні висловлення, скарги, голодування, суїцидальні спроби); санкціонування - виникає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладення заборон, невиконання розпоряджень і т.п.; тактика коаліцій - проявляє себе в створенні союзів, розширенні можливостей протидії; фіксація власних позицій - передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій; дружлюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, вибачення); угоди - передбачає обмін обіцянками, вибаченнями, поступками.

Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні.

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що визначає його позитивні й негативні функції. До **позитивних** відносяться:

- 1) **сигналізація про соціальну напругу** - конфлікт дає можливість з'ясувати невіршені проблеми;
- 2) **інноваційна** - сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- 3) **інтегративна** - полягає в об'єднанні людей, які захищають власні інтереси, у виникненні бажання співробітництва;
- 4) **комунікативна** - їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту

власних і чужих інтересів; а реалізується вона через пошук компромісу;

5) **зняття психологічної напруги** - часто саме конфлікт є найбільш ефективним засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками.

Однак конфлікту властиві й **негативні** функції, серед яких можна виділити:

б) **дестабілізуючу** - проявляється в погіршенні соціального клімату, порушенні єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, співтовариств, колективів;

7) **dezінтегруючу** – призводить до ослаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаності, віддаленості його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів.

12.3 Класифікація конфліктів

Ускладнення системи соціальних стосунків призводить до того, що різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного і набувають нових рис. Конфлікти розрізняються за масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами врегулювання.

- Залежно від сфери прояву виділяють: економічні, етнічні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, юридичні, побутові та інші типи.

- Розгляд конфліктів у динаміці дає можливість визначити такі їхні різновиди:

- на етапі виникнення: стихійні й заплановані;

- на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні.

- Залежно від масштабу і гостроти: мікроконфлікти, макроконфлікти, мегаконфлікти.

- Залежно від важливості протиріч: головні та другорядні.

- За формою прояву виділяють: явні й приховані, мирні і збройні.

- Залежно від напрямку комунікації конфліктів: горизонтальні (конфлікти серед рівних), вертикальні (ініціатива йде зверху вниз або навпаки)

- Залежно від зон розбіжностей конфлікти бувають:

Внутрішньособистісні. Це конфлікти, які відбуваються усередині особистості на рівні індивідуальної свідомості. Здебільшого - це гостре негативне переживання, викликане боротьбою внутрішнього світу особистості, що відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт емоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним тлом спілкування, заниженням самооцінки. Це суцього психологічний конфлікт, але він може бути основою для виникнення групової напруги, якщо індивід буде шукати причину свого внутрішнього конфлікту серед членів групи. Як правило, внутрішньособистісні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

Міжособистісні. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістом такі конфлікти бувають ресурсни-

ми або ціннісними. Ресурсні конфлікти пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу і т.п.; ціннісні ж розвертаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів.

Міжгрупові конфлікти. Тобто деяке число індивідів, які утворюють групу, вступають у конфлікт із іншою групою, що не включає індивідів з першої. Такі конфлікти можуть відбуватися між різними за розміром і складом групами. Це найпоширеніший вид конфлікту, оскільки індивіди, вступаючи в конфлікт, звичайно намагаються залучити до себе прихильників.

• Беручи до уваги особливості ходу й реалізації конфліктів, соціологія визначає прості й складні їхні форми.

До **простих** конфліктів відносять:

- бойкот - повна або часткова відмова від дій, які можуть бути корисними для іншої сторони (здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємин);

- саботаж - одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, у якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних коштів;

- вербальна або фізична агресія - проявляються через обвинувачення, дискредитацію, поширення слухів, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До **складних** форм соціальних конфліктів відносяться:

- суспільний протест - виникає як публічна дія з метою вираження невдоволення кимось або чимось;

- бунт - його формами є заколот, повстання, хвилювання (як правило, вони короткочасні, украй агресивні й стихійні);

- соціальна революція - виникає як процес різких радикальних якісних змін, істотних суспільно-політичних перетворень;

- війна - тотальна боротьба між великими суспільними групами, що здійснюється шляхом збройного насильства.

12.4 Основні стадії конфлікту

Передконфліктна стадія. Вона складається з 2-х фаз: перша передконфліктна фаза характеризується емоційною напругою, роздратуванням і злістю, які накопичуються протягом деякого часу. Передконфліктна стадія іноді затягується настільки, що забувається першопричина зіткнення; друга передконфліктна фаза починається з інциденту або приводу, тобто якоїсь зовнішньої події, що надає руху конфліктуючим сторонам. Інцидент є першою суттєвою конфліктуючих, зав'язуванням конфлікту. Іноді конфлікт може й закінчитися на цій стадії.

Передконфліктна стадія – це період, за який конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії або відступати. До таких ресурсів відносять: матеріальні цінності, за допомогою яких можна впливати на суперника; інформація; влада; зв'язки; престиж і т.п. У той же час іде пошук прихильників й оформлення груп, які беруть участь у конфлікті.

Конфліктна стадія (безпосередньо конфлікт). Конфліктна поведінка - це дії, спрямовані на те, щоб прямо або побічно блокувати досягнення конфронтуючою стороною її цілей, намірів, інтересів. Для вступу в цю стадію необхідно не тільки усвідомлення своїх цілей і інтересів, але й формування установки на боротьбу, психологічної готовності до неї.

У сучасній конфліктології велика увага приділяється поняттю “сила” учасників конфлікту. **Сила** – це здатність опонента реалізувати свою мету всупереч волі партнера по взаємодії. Вона містить у собі ряд компонентів: фізичну силу, інформаційну (тобто факти, експертизи, документи), кількість прихильників, фінанси, територію, соціальний статус (тобто рівень влади, престиж). Значний вплив на розвиток конфліктних відносин здійснює навколишнє соціальне середовище, яке визначає умови, у яких протікає конфлікт. Середовище може виступати або джерелом зовнішньої підтримки учасників конфлікту, або стримуючим, нейтралізуючим фактором.

Стадія вирішення конфлікту. Вирішення конфлікту здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації (усунення інциденту), так і через суб'єктивну, психологічну перебудову. Можливе часткове або повне вирішення конфлікту:

- у випадку **повного** вирішення, образ «ворога» трансформується в образ «партнера», а психологічна установка на боротьбу змінюється орієнтацією на співробітництво;

- при **частковому** вирішенні конфлікту змінюється тільки зовнішня конфліктна поведінка, але зберігаються внутрішні спонукальні установки на продовження протиборства, зусилля, стримувані або розумними аргументами, або санкцією 3-її сторони.

Виділяють наступні методи вирішення конфлікту:

• **Метод уникнення конфлікту** - може виражатися в зникненні з арени тієї або іншої сторони (наприклад, політичного діяча з політичної арени) або в загрозі зникнення; в уникненні зустрічей із супротивником.

• **Метод переговорів** – дозволяє уникнути застосування насильства. У процесі переговорів сторони обмінюються думками, що знижує гостроту конфлікту, допомагає зрозуміти аргументи сторін.

• **Метод використання посередництва** – це примирлива процедура. У ролі посередників можуть виступати як організації, так і приватні особи.

• **Метод відкладання** – нерідко означає здачу своїх позицій. Ця дія поширена на практиці. Але тут важливо підкреслити, що сторона, яка «здає позиції», відповідно до нагромадження сили і зміни ситуації на її користь зробить, як правило, спробу повернути втрачене.

• **Метод третейського розгляду, або арбітраж** – при розборі строго керуються нормами законів.

Конфліктологія виробила ряд рекомендацій із прискорення процесу вирішення конфлікту:

- під час переговорів пріоритет повинен надаватися обговоренню змістовних питань;

- сторони повинні прагнути до зняття психологічної напруженості;

- сторони повинні демонструвати взаємоповагу одна до одної;
- учасники переговорів повинні прагнути перетворити приховану частину конфліктної ситуації у відкрити;
- всі учасники переговорів повинні проявляти схильність до компромісу.

Однак вирішення конфлікту не завжди можливе, конфлікт може мати й інші наслідки, які можна класифікувати у такий спосіб:

- повне усунення конфронтації шляхом взаємного примирення сторін;
- усунення конфронтації, коли 1-а сторона йде переможцем, а 2-я - переможеним;
- коли програють обидві сторони;
- ослаблення конфлікту шляхом взаємних поступок (компроміс);
- трансформація конфлікту (конфлікт видозмінюється, або виникає новий конфлікт);
- поступове загасання конфлікту; механічне усунення конфлікту.

12.5 Характеристика конфліктів

Конфлікти можуть приймати різну форму: від сварки двох людей до великого військового або політичного протистояння. Але, незважаючи на численні прояви конфліктних взаємодій у соціальному житті, всі вони володіють рядом спільних характеристик:

1. причини конфлікту,
2. гострота конфлікту,
3. тривалість,
4. наслідки.

Причини конфлікту. Причин для конфлікту може бути безліч. У конфліктології виділяють основні групи причин, яким приділяється найбільша увага.

Наявність протилежних ціннісних орієнтацій, інтересів і цілей. У кожного індивіда або соціальної групи є певний набір ціннісних орієнтацій щодо найбільш значимих сторін соціального життя. Всі вони відрізняються між собою і можуть бути протилежні. Конфлікти через протилежні ціннісні орієнтації дуже різноманітні. Вони можуть виникати через різне ставлення до шлюбу, родини, до кохання, манери поведінки, мистецтва, спорту; а також через протилежні орієнтації стосовно будь-яких соціальних інститутів (політика, економіка, релігія).

Причини конфлікту, які полягають в різних формах нерівності. Цей тип причин зв'язаний зі значними розбіжностями у розподілі цінностей (доходів, знань, інформації) між індивідами або групами. Нерівність у розподілі цінностей існує повсюдно, але конфлікт виникає тоді, коли нерівність розцінюється однією із соціальних груп як значне досягнення, яке блокує задоволення соціальних потреб даної групи. Тому виникаюча в цьому випадку напруженість може послужити причиною для конфлікту.

Розбіжності між елементами соціальної структури, зумовлені неузгодженістю цілей і завдань різних рівнів організації суспільства (центр — периферія).

Соціально-психологічні й морально-етичні причини.

Гострота конфлікту. Гострий конфлікт передбачає конфлікт із високою інтенсивністю соціальних зіткнень, у результаті яких за короткий проміжок часу витрачається велика кількість психологічних і матеріальних ресурсів. Для гострого конфлікту характерні в основному відкриті зіткнення, які відбуваються настільки часто, що зливаються в єдине ціле.

Гострота конфлікту зумовлена головним чином внутрішніми психологічними причинами (нетерпіння, лють, ненависть) і тим, що кожна зі сторін прагне поповнювати свої ресурси ззовні.

Гострий конфлікт буває короткочаснішим, ніж конфлікт із менш сильними зіткненнями. Однак гострий конфлікт завжди більш руйнівний. Найгострішими є конфлікти, які “підігріваються” колишніми непримиренними протиріччями, серйозними образами або засновані на помсті.

Тривалість конфлікту. Кожен індивід у своєму житті неминуче зіштовхується з конфліктами різної тривалості, тобто проходить різний час від виникнення конфлікту до його вирішення. (Наприклад, це може бути коротка сутичка між начальником і підлеглим; а може бути й протистояння різних релігійних груп, яке триває протягом життя декількох поколінь). У тривалих конфліктах підвищується ймовірність виникнення нового конфлікту через накопичені образи, бажання помсти і т.д.

Наслідки. Виділяють 2 типи наслідків конфліктів:

- **дезінтегративні наслідки.** Вони підсилюють жорстокість, ведуть до руйнувань і відволікають увагу членів групи від головних проблем;
- **інтегративні наслідки.** Вони визначають вихід зі складних ситуацій, призводять до вирішення проблем, підсилюють групову згуртованість, ведуть до укладення союзів з іншими групами.

Головним завданням управлінської діяльності є прогнозування й попередження конфліктів.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його вирішити, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність з профілактики конфлікту охоплює такі напрямки як:

- створення необхідних умов для мінімізації їхньої кількості;
- вирішення виниклих протиріч неконфліктними засобами;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних факторів виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізнаними або недостатньо ефективними, а іноді можуть навіть підсилити дію факторів, які послужили причиною конфліктної ситуації. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого вирішення, беручи до уваги, що це можна зробити тільки

за допомогою спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій і вирішення проблеми, яка привела до зіткнення.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості структури конфлікту?
2. В чому проявляється гострота конфлікту?
3. Які наслідки конфлікту?

ЛЕКЦІЯ 13 ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

План лекції

- 13.1. Предмет етносоціології
- 13.2. Поняття етносу та теорія етногенезу
- 13.3. Історичні форми людських спільнот
- 13.4. Національно-етнічні процеси та відносини
- 13.5. Національне питання в сучасних умовах

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: етносоціологія, етнос, етногенез, соціальна спільнота, народність, нація, народ, національна самосвідомість, націоналізм, міжнаціональні відносини.

13.1 Предмет етносоціології

Кожна людина ідентифікує свою приналежність до певного співтовариства. Почуття етнічної спільності в древніх цивілізаціях було головним під час розмежування на «своїх» і «чужих». Феномен етнічного, національного

вивчають етнографія, соціальна антропологія, історія, філософія, політологія та ін. У рамках соціологічної науки проблемами етнічного і національного займається етносоціологія.

Етносоціологію визначають як галузь соціології, яка досліджує походження, сутність і функції різних етнічних співтовариств (рід, плем'я, народність, нація) з метою виявлення загальних закономірностей їхньої взаємодії й вироблення механізмів включення до системи сформованих соціальних відносин.

Інакше кажучи, етносоціологія вивчає соціальні аспекти життя та діяльності етнічних утворень. Як наукова дисципліна, вона існує на межі соціології, етнографії й історії. Предмет її - взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з етнічними явищами й процесами. Об'єкт - особливості етнічних проявів соціального.

До найважливіших проблем, які вона досліджує, відносяться: етнічна зумовленість характерних рис культури й побуту соціальних співтовариств; етнічні впливи на формування ціннісних орієнтацій; взаємодія національних факторів з особливостями соціальної структури, міграційної й трудової мобільності, урбанізації і т.п.; особливості національної самосвідомості, міжнаціональних відносин; сутність міжнаціональних конфліктів.

Етносоціологія зосереджується на вивченні етнічної специфіки соціальних явищ, дослідженні етнічних проблем — національної самосвідомості, мови, звичаїв та інших елементів культури.

В Україні як окрема дисципліна вона почала формуватися на рубежі 50 - 60-х років ХХ ст. Однак її основи були закладені раніше, сформувавшись у рамках етнографії, історії, фольклористики та інших наук, які цікавилися особливостями національної культури, традиціями народу.

Класичним дослідженням з етносоціології вважають роботу Ф. Знанецького і У. Томаса «Польський селянин у Європі та Америці», видану в 20-і роки ХХ ст. Але принциповий інтерес до проблеми етнічності, національності зафіксований в 50 - 60-і роки, які пов'язуються з активним розпадом колоніальних володінь європейських держав в Африці й Азії, посиленням еміграційних хвиль із країн «третього світу» у Європу та Сполучені Штати Америки.

13.2 Поняття етносу та теорія етногенезу

У процесі довгої спільної життєдіяльності людей у рамках кожної групи вироблялися спільні стійкі ознаки, які відрізняють одну групу від іншої. До таких ознак відносяться мова, особливості побутової культури, звичаї й традиції того або іншого етносу. Ці ознаки відтворюються в етнічній самосвідомості народу. Етнічність припускає почуття єдності, що виражається через протиставлення “ми - вони”. Якщо немає відчуття приналежності до спільноти, немає усвідомлення відмінних рис її культури, то немає й соціальної спільності. Основною умовою для формування етносу є спільність території й мови. У ході розвитку господарських зв'язків, під впливом географічного се-

редовища, контактів з іншими народами складаються характерні риси матеріальної й духовної культури, виробляється національна психологія – тобто затверджується етнічність.

Таким чином, **етнос** – це історично сформована на певній території стійка сукупність людей, які володіють спільними й відносно стабільними особливостями мови, культури, побуту, а також свідомістю єдності й відмінності від інших подібних утворень.

Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом етнічно однорідних шлюбів і передачі новому поколінню мови, культури, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до соціально-територіальної організації, тобто держави.

Однак етноси не вічні: вони народжуються, розвиваються та вмирають. Цей тривалий і складний процес називається **етногенезом** (тобто походження етносу).

Етноси не ізольовані один від одного. Іноді поруч або навіть у складі однієї держави мешкають зовсім несхожі етнічні спільноти. Тому вони приречені на спілкування й взаємний вплив. Взаємодія етносів, що веде до зміни їхньої сутності називається етнічними процесами.

Розрізняють еволюційні і трансформаційні етнічні процеси: *еволюційні* етнічні процеси припускають значну зміну кожного з основних елементів етносу (мови, культури, класової структури етносу і т.п.), *трансформаційні* етнічні процеси охоплюють зміни, які ведуть до зміни етнічної самосвідомості.

Такі етнічні процеси протікають у вигляді: консолідації, асиміляції та інтеграції.

Консолідацією називається злиття декількох самостійних, але близьких за мовою і культурою народів у єдиний, новий, великий етнос (прикладом консолідації може служити злиття східнослов'янських племен у єдину давньоруську народність в 9-12 ст.). **Асиміляція** – це розчинення одного етносу або його частини в іншому, більш численному, у результаті чого втрачаються багато споконвічних етнічних властивостей і здобуваються нові (у сучасному світі найбільш інтенсивно асиміляційні процеси відбуваються в Італії, Англії, Данії, Швеції, де ті етноси, які вже сформувалися, асимілюють малі етнічні спільноти). Набагато повільніше і складніше протікають процеси міжетнічної **інтеграції** – тобто взаємодії усередині держави або на міждержавному рівні декількох принципово різних за мовою та культурою народів, що веде до появи в них ряду спільних рис (наприклад, СРСР або США, де суспільство залишається етнічно строкатим і де, як говорять, утворився казан різних націй).

13.3 Історичні форми людських спільнот

Соціальні спільноти є основою соціальної структури суспільства. **Соціально-спільнота** являє собою реально існуючу сукупність індивідів, яка відрізняється соціальними зв'язками і відносною цілісністю.

У якості найпоширеніших соціальних спільнот виділяють: рід, плем'я, народність, народ, націю. На відміну від раси, яка є продуктом біологічного розвитку й поєднує людей із спільними біологічними рисами (кольори волос-

ся, шкіри, риси особи, характер статури), соціальні спільноти є результатом соціальної взаємодії.

У процесі повсякденного спілкування склалися спільні вірування, звичаї, ритуали, які поєднували людей. Історично першими соціальними спільнотами людей були природні кровні об'єднання – *рід і клан*. Велику роль у житті перших спільнот відігравала віра в спільного предка, поклоніння певним силам природи. Вони не тільки об'єднували, але й надавали роду і клану стабільність, були основою формування колективної свідомості. Відповідно до того, як відбувалося змішання родів і кланів, основним фактором стабільності ставала спільність історико - географічного походження і звичаїв.

У процесі взаємодії родів і кланів, що поєднувалися в *племена*, склалися нові звичаї, звички, норми, цінності, з'явилася спільна мова. Тобто затверджувалася нова, особлива культура. Плем'я – це форма спільності людей, властива первіснообщинному ладу. Племена були вже чітко пов'язані з певною територією, захищали її і мали внутрішню формальну організацію. В основі плем'я лежали родові відносини. Плем'я поєднувало кілька родів і мало свою мову й звичаї. З переходом землеробства і скотарства з'явився і певний господарський устрій. Тільки приналежність індивіда до племені робила його співвласником спільного майна та землі, забезпечувала йому певну частку виробничого продукту й право участі в суспільному житті.

З розвитком виробничих і соціальних відносин відбувається процес укрупнення племен, утворюються *племінні союзи*. Кровні зв'язки поступово перестають бути основою етнічних спільнот, усе сильнішими стають зв'язки соціальні. Змішення племен і витиснення родових відносин привело до розпаду племен і до об'єднання їх у народності.

Народність – це мовна, територіальна й культурна сукупність людей, що склалася історично й передусе націям. Народності характерні для епохи рабовласництва й феодалізму. Народності символізують більш високу культуру суспільства: це відноситься й до матеріальної культури (житло, одяг, знаряддя праці), і до духовної (вірування, цінності, народна творчість).

Народності – це не просто об'єднання племен, а якісно нова общинна організація, заснована на територіальних і економічних зв'язках людей, при наявності приватної власності й непримиренних класів – багатих і незаможних. У деяких країнах народності існують і зараз, наприклад, у Великобританії живуть валлійці, нормандці, галли; у Франції - бретонці й корсиканці.

У процесі консолідації народностей, на базі розвитку економічних, політичних та інших зв'язків між ними складаються нації. *Нації* – це історично сформована форма спільності людей, які володіють, як правило, спільною територією, мають спільну економіку, мову й духовну культуру, певною мірою мають і біологічну своєрідність (що найчастіше позначається на зовнішності), а також особливості національного характеру, національного менталітету, темпераменту, особливості культури й побуту. Поняття нації припускає більш високий щабель розвитку культури, що виражається в більш зрілій ціннісній

свідомості, розмаїтті норм, у розвиненій літературній мові й більш глибокій самосвідомості.

Важливою ознакою націй є внутрішній державний устрій і чіткі державні кордони, у межах яких завершується їхнє формування. Нації охоплюють значно більшу кількість людей. У середині націй довгий час можуть зберігатися етнічні групи. Наприклад, у нашій країні в результаті тривалого тісного спілкування склалася українська нація, яка містить у собі етнічні групи українців західної, східної та південної України. Однак єдине громадянство включає, крім українців, представників інших націй, які проживають на території України.

Народ – населення даної держави, яке включає в себе різні верстви та класи, які за своїм об'єктивним станом здатні брати участь у розвитку країни в певний історичний період. Іноді слово “народ” має якусь негативну відзнаку, коли цим словом позначається маса “простого люду”, яка виконує всю важку, чорну роботу.

Народ є реальною силою: він створює й удосконалює знаряддя праці, передає з покоління в покоління навички, а також є творцем і зберігачем культурних цінностей, створених протягом усієї історії суспільства. Народ – це творець історії, але його творча роль історично неоднакова, як неоднаковий і сам народ на різних етапах розвитку суспільства.

13.4 Національно-етнічні процеси та відносини

Національні відносини завжди пов'язані з вирішенням певних етнічних проблем, які стосуються умов виживання й розвитку етносів (проблеми території, політичної влади, мови, культури, традицій і т.п.). В силу цього вони виступають як національно-етнічні відносини. Передумовою виникнення й розвитку національних відносин є існування окремих етнічних співтовариств (народів, націй), які відрізняються за своїми етнічними характеристиками, починаючи з особливостей походження і закінчуючи особливостями мови, культури й етнічної свідомості.

Національні відносини ніколи не існують у чистому вигляді, поза іншими суспільними явищами (політичними, духовними, соціальними, економічними, екологічними). Всі ці відносини можуть набувати національного характеру, якщо в процесі їх реалізації вирішуються етнічні проблеми існування тих або інших народів.

Суб'єктами національних відносин виступають великі й малі етноси (народи). Це, наприклад, такі великі народи, як російський, французький, китайський і т.д., і малі (нечисленні) народи Кавказу, російської й американської Півночі, інших регіонів Землі.

Велику увагу етносоціологія приділяє проблемі соціальної справедливості, що виникає у відносинах між так званими корінними та некорінними націями:

1) До **корінних** звичайно відносять нації, які компактно проживають на певних територіях і дали назву існуючому державному утворенню. Вихо-

дячи із цього, до корінних націй відносяться, наприклад, українці в Україні, вірмени у Вірменії, естонці в Естонії і т.д.;

2) До **некорінних** націй відносяться так звані національні групи, що проживають на території корінних націй, наприклад, ті ж українці в Литві, вірмени в Росії, росіяни в Естонії і т.д..

Звідси виникла проблема національних меншостей, забезпечення їхніх прав в умовах тих національних державних утворень, у яких вони проживають. В Україні як у багатонаціональній державі за даними перепису проживає до 130 етнічних співтовариств. Це свідчить про те, що міжнаціональні відносини є одним з найважливіших факторів внутрішньої політики України. Оскільки в Україні існують щонайменше три великі етно-лінгвістичні групи (до 40 % тут - українці, які говорять українською мовою, майже 33 % - російськомовні українці й до 21 % - російськомовні росіяни), складною є й лінгвістична ситуація.

Міжнаціональні відносини можуть проявлятися у вигляді економічних, політичних, культурних, мовних, екологічних та інших відносин між націями. Кожен з цих проявів міжнаціональних відносин має свій специфічний зміст.

Економічні міжнаціональні відносини спрямовані на задоволення економічних потреб націй. Економічні потреби можуть формуватися як стихійно, у процесі історичного розвитку, скажімо, торговельних зв'язків між народами, так і завдяки політиці держави (наприклад, заборона в Південно-Африканській республіці чорношкірому населенню займатися управлінською, адвокатською справою та іншим видами діяльності).

Політичні міжнаціональні відносини в багатонаціональній державі стосуються насамперед рівноправної участі всіх етнічних утворень у реалізації політичної влади в країні й вирішенні на державному рівні найважливіших проблем їхнього життя. Вони спрямовані на реалізацію громадянських прав і свобод представників різних етнічних груп.

Важливу роль у розвитку кожної нації відіграють **міжнаціональні відносини в сфері духовного життя**. Вони спрямовані на взаємне збагачення народів у сфері духовної культури і в той же час - на збереження та розвиток їхньої національної самобутності.

Взагалі весь спектр етнонаціональних явищ реалізується не тільки через існування багатьох національностей у рамках певної держави, а й завдяки системі етнонаціональних інтересів. Ці інтереси стосуються збереження самобутності, розвитку економіки та культури етнічних груп, тобто національного самоствердження. Відповідно перед етносоціологією стоїть питання націоналізму.

Сьогодні часто говорять про національну самосвідомість і про націоналізм. **Національна самосвідомість** – це почуття й самосвідомість духовної єдності свого народу і його культурної своєрідності. Національна самосвідомість сприяє згуртуванню людей даної національності; а також виступає в ролі свого роду захисного механізму, що дозволяє зберігати її цілісність і культурну визначеність у спілкуванні з іншими націями. **Націоналізм** – це форма

прояву національного егоїзму. Основу націоналізму становлять ідеї національної переваги й національної винятковості, що породжує зарозумілість у ставленні до інших націй.

Як суспільний рух, націоналізм зародився одночасно в розвинених країнах Західної Європи (Англія, Франція) і в багатоетнічних країнах імперського типу (Австро-Угорщина, Росія) внаслідок протестів некорінних націй проти національного гноблення й нерівноправності.

Радянська соціологія трактувала націоналізм як систему установок і політичних ідей, які стверджують винятковість, перевагу власного народу над іншими, небажання інтегруватися з іншими народами, а також як дії, спрямовані на їхню дискримінацію. Однак після розпаду політичної й ідеологічної системи Радянського Союзу в пострадянській науці набувають ваги концепції, які тлумачать націоналізм як самоідентифікацію націй у вирішенні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку.

Треба сказати, що міжнаціональні відносини виникають і здійснюються не тільки на рівні цілих народів, але й на міжособистісному рівні в процесі повсякденного спілкування людей різних національностей.

Національні почуття людей, як правило, досить витончені. Тут особливо важливо проявляти такт і делікатність, повагу один до одного. Цьому значною мірою сприяє розширення знань про звичаї, традиції та у цілому духовну культуру інших народів, виховання терпимості й поваги до представників інших національностей.

13.5 Національне питання в сучасних умовах

Національне питання являє собою систему взаємозалежних проблем розвитку націй і національних відносин. Воно інтегрує у собі основні територіальні, екологічні, політичні, економічні, мовні, морально-психологічні проблеми. Національне питання не залишається незмінним, його зміст міняється залежно від характеру історичної епохи й змісту реально сформованих міжнаціональних відносин.

В сучасних умовах основний зміст національного питання полягає у вільному й всебічному розвитку всіх народів й у розширенні їхнього співробітництва. Яскраво вираженою особливістю сучасної епохи є національно-етнічне відродження багатьох народів та їхнє прагнення самостійно вирішувати проблеми свого життя. Це відбувається фактично у всіх регіонах світу.

Серед основних причин етнічного відродження народів і підвищення їхньої політичної активності називають наступні: прагнення народів усунути всі елементи соціальної несправедливості, які ведуть до обмежень їхніх прав і можливостей розвитку в рамках колишніх колоніальних імперій і деяких сучасних федеративних держав, бажання народів самостійно використовувати природні ресурси, які розташовані на їхніх територіях і відіграють важливу роль в задоволенні їхніх життєвих потреб.

Розвивати взаємовигідне співробітництво між народами можна лише на основі взаємного визнання й поваги їхніх основних прав. Ці права закріплені в багатьох документах міжнародних організацій, у тому числі в ООН. Мова йде про наступні права всіх народів: **право на існування** (забороняє знищення в будь-якій формі будь-якого народу або його культури), **право на самоідентифікацію** (передбачає самовизначення громадянами своєї національної приналежності), **право на суверенітет і самоврядування** (реалізується завдяки самостійному налагодженню своєї життєдіяльності, без втручання ззовні), **право на збереження культурної самобутності** (включаючи сфери мови, освіти, культурної спадщини, народних традицій), **право народів на контроль за використанням природних багатств і ресурсів на території їхнього проживання, право на доступ до досягнень світової цивілізації**. Дотримання цих прав означає істотний крок на шляху до оптимального вирішення національного питання для кожного з народів.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються поняття етнос, народ та народність?
2. Охарактеризуйте теорію етногенезу?
3. Яка роль релігії в сучасному суспільстві?

ЛЕКЦІЯ 14 СОЦІОЛОГІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

План лекції

- 14.1. Феномен суспільної думки
- 14.2. Функції суспільної думки
- 14.3. Становлення соціології суспільної думки
- 14.4. Соціологія масових комунікацій

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарики, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.

7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: суспільна думка, комунікація, масова комунікація, засоби масової інформації.

14.1 Феномен суспільної думки

Взагалі, думку можна класифікувати як: індивідуальну, групову, суспільну, світову думку (тобто думку відносно проблем, які хвилюють все населення земної кулі, наприклад, запобігання екологічній катастрофі або біологічній війні). Феномен “суспільна думка” належить до числа таких соціальних явищ, які привертають увагу мислителів з давніх часів. Сила суспільної думки і її активний вплив на діяльність людей визнавалися завжди.

Термін «суспільна думка» вперше застосував в 2 пол. XII ст. англійський державний діяч лорд Д. Солсбері для позначення моральної підтримки населення країни діям парламенту. Поступово цей термін став загальноприйнятим. **Суспільна думка** — це специфічний прояв масової свідомості, що виражається в оцінках і характеризує ставлення людей до суспільно значимих подій, фактів та актуальних проблем громадського життя.

Як соціальний феномен, суспільна думка має такі сутнісні характеристики:

- вона є не арифметичною сумою думок окремих індивідів, це інтегративне явище, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру та виконує певні функції;
- формується внаслідок висловлення певної групи людей, яка характеризується спільністю інтересів і цілісністю;
- виникає лише щодо актуальних для соціального співтовариства або суспільства проблем і ситуацій;
- її, як правило, характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, вірогідність і соціальна спрямованість;
- масові судження людей мають різний ступінь об'єктивності (істинності). Це відбувається тому, що думки можуть формуватися на основі як наукових знань, так і помилкових поглядів. У випадку недостачі інформації люди компенсують її слухами, інтуїцією і т.д. Тому суспільна думка, яка не має у своїй основі твердого наукового фундаменту, може бути помилковою.
- може виражатися як в емоціях і судженнях, так і у реальній діяльності.

Залежно від змісту суджень, сформованих громадськістю, думка може бути оцінюючою, аналітичною і регулятивною. **Оцінююча** думка виражає ставлення до тих або інших проблем або фактів. У неї більше емоцій, ніж аналітичних висновків та умовиводів. **Аналітична** суспільна думка вимагає глибокого та всебічного аналізу, для чого необхідні елементи теоретичного мислення. Зміст **регулятивної** суспільної думки полягає в тому, що вона ви-

робляє певні норми суспільних відносин, оперуючи цілим зведенням не писаних законом норм, принципів, традицій, тобто реалізуючи той кодекс правил, який закріплений у моральній свідомості людей.

Як і коли виникає суспільна думка? Як стверджує більшість вчених, які займаються дослідженням цього феномена, найважливішим фактором появи суспільної думки є соціальні інтереси людей. Суспільна думка формується тоді, коли на обговорення народом виноситься проблема, яка зачіпає істотні інтереси людей (економічні, політичні, духовні). Це перша умова.

Не викличе дискусій давно відомий факт типу “Коні їдять овес” або “два плюс два – чотири”. Ми просто констатуємо очевидне. Подібний стан речей можна спостерігати і у сфері суспільної свідомості. Суспільна думка найчастіше стосується питань, де більше спірного та які чимось зачіпають інтереси людей. Предметом розгляду громадськості найчастіше виступають ті питання, які припускають розбіжності в оцінках, характеристиках, тобто містять у собі момент дискусійності. Це друга умова.

Третя умова формування суспільної думки – це рівень компетентності. Якщо людина не знайома з яким-небудь обговорюваним питанням, то на прохання висловити думку найчастіше відповідає: “Я не знаю”. Але можливий і такий варіант, коли людині просто не вистачає знань для суперечки, обговорення питання. Взагалі, механізм формування суспільної думки вивчений ще слабо. Однак безумовно те, що вироблення спільної думки припускає боротьбу індивідуальних думок.

Виникає суспільна думка у двох напрямках: як оцінне судження (мова йде про те, що суспільна думка завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів громадського життя), та як важливий соціальний інститут суспільства (тому що сприяє взаємодії населення з політичними, управлінськими структурами суспільства).

14.2 Функції суспільної думки

Функції суспільної думки проявляються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах — горизонтальному та вертикальному.

Горизонтальний вимір суспільної думки проявляється в урегулюванні різноманітних відносин між індивідами в соціальних співтовариствах.

До функцій даного виміру відносяться:

-**Оцінна функція**, яка пов'язана з оцінним забарвленням суджень про суспільні явища, події, процеси.

-**Критична функція** полягає у відображенні суспільною думкою найбільш актуальних проблем суспільства та ставлення до них різних верств населення.

-**Нормативна функція** – полягає у здатності суспільної думки разом з іншими соціальними установами брати участь у нормотворчих процесах: виробляти, обновляти та змінювати соціальні, політичні, культурні, поведінкові норми.

-**Виховна функція.** Сутність її виявляється у виховному впливі на людину, в актуалізації процесу соціалізації особистості, важливим компонентом якого вона є.

Вертикальний вимір суспільної думки передбачає розгляд функцій суспільної думки як соціального інституту, основними серед яких є:

-**Експресивна функція,** яка полягає в тому, що суспільна думка завжди займає певну позицію щодо будь-яких фактів і подій у житті суспільства. Ця особливість надає даному феномену характер сили, яка стоїть над інститутами влади, оцінює та контролює діяльність різних інститутів і лідерів держави. Таким чином, державні інститути і їх лідери ставляться в становище контрольованих. Володіючи тільки однією моральною владою, суспільна думка буває досить ефективною.

-**Консультативна функція.** Реалізує себе в рекомендаціях органам влади щодо способів вирішення тих чи інших суспільних проблем. При цьому передбачається, що влада насправді зацікавлена в таких порадах.

-**Директивна функція.** Проявляється в тому, що громадськість виносить рішення щодо тих чи інших проблем соціального життя. Прикладом реалізації директивної функції є волевиявлення народу під час виборів.

-**Функція тиску на владу.** Займає проміжне місце між директивною та консультативною функціями. Суть її в тому, що громадськість за допомогою мітингів, демонстрацій, страйків спричиняє тиск на органи управління та спонукає їх до прийняття певних рішень.

14.3 Становлення соціології суспільної думки

Аналізом проблем функціонування суспільної думки займається спеціальна соціологічна теорія - соціологія суспільної думки. **Соціологія суспільної думки** – це галузь соціології, яка вивчає сутність суспільної думки, її структуру, функції, а також закономірності її функціонування в різних сферах громадського життя.

Об'єктом соціології суспільної думки є суспільна думка як стан масової свідомості. **Предметом** є - закономірності, механізми формування, розвитку і функціонування оцінного ставлення соціальних груп, верств, класів, народу взагалі до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес.

Вивчення суспільної думки бере початок в США в XIX ст. Воно було зумовлено попитом на інформацію, пов'язану з конкуренцією партій і прогнозуванням перемоги на виборах певного кандидата. Ініціатива в проведенні таких опитувань належала власникам журналів і газет, які завдяки цьому розширювали коло своїх читачів, збільшували тиражі видань. Вони увійшли в історію за назвою «солом'яні опитування», оскільки ще не були науковими, не мали чіткої методики, вибірки, а тому нерідко видавали неточні прогнози.

На початку XX ст. інтерес до суспільної думки значно зріс. Почався новий етап у практиці її дослідження, розвиток якого проходив у двох напрямках.

По-перше, розробка **теоретичних основ** вивчення суспільної думки (у різних країнах світу стали з'являтися наукові спроби з'ясувати цей феномен,

виділити його суб'єкт та об'єкт, дослідити механізми і фактори його формування і т.п.).

По-друге, розробка **практичних основ** (розробка інструментарію; обґрунтування вибіркового методу; використання методів математичної статистики і теорії імовірності, що значно підвищує надійність і точність опитувань).

Зараз солідну репутацію в міжнародних професійних колах має Американський інститут суспільної думки, заснований в 1935 році Дж. Геллапом. Також авторитетними центрами є: Центр вивчення суспільної думки при Чиказькому університеті (США), Дослідницький центр при Мічиганському університеті (США), Інститут суспільної думки Великої Британії, Служба вивчення суспільної думки БІ-БІ-СІ (Великобританія), Французький інститут суспільної думки.

У колишньому СРСР соціологія суспільної думки заявила про себе наприкінці 50-х р. ХХ ст. Була створена Радянська соціологічна асоціація, після чого почали формуватися різноманітні дослідницькі структури. Органи політичного та соціального управління почали виявляти цікавість до інформації, здобутої внаслідок опитувань населення. В цей період у великих містах були відкриті центри вивчення суспільної думки. Деякі з них щорічно проводили 10-12 масових опитувань. Однак ці дослідження відбувалися під партійним наглядом і дані опитувань публікувалися дуже рідко. Тільки наприкінці 1980-х рр. був створений Всесоюзний центр дослідження суспільної думки під керівництвом Т. Заславської, який у багатьох містах мав регіональні відділення.

За останнє десятиліття інтерес до суспільної думки в Україні помітно виріс, що зумовлено, насамперед, демократизацією життя. Сьогодні в Україні діють: дослідницькі центри на базі Інституту соціології НАН України, центр «Соціальний моніторинг», український інститут соціальних досліджень «СОЦІС», фонд «Демократичні ініціативи», а також соціологічні лабораторії Київського, Дніпропетровського, Харківського, Одеського і Львівського національних університетів.

Аналіз суспільної думки має не тільки велике практичне, але й теоретичне значення, сприяє розвитку наук про суспільство. Соціологія, юридичні, політичні та інші науки не можуть обійтися без такого аналізу, намагаючись знайти відповіді на питання: «Чого хоче читач, радіослухач і т.д.?» або «Що з того чи іншого приводу думає народ?». Правильна відповідь на подібні питання допомагає узгоджувати наукову працю з життям, теорію із практикою, гарантує відсутність помилок в оцінках. Серйозні висновки можливі на основі точної, різнобічної та багаторазово перевіреної інформації про суспільну думку.

14.4 Соціологія масових комунікацій

Комунікація є однією з основних умов існування людського співтовариства. Тому її можна назвати соціальним явищем.

Комунікація (англ. communication - зв'язок, повідомлення) — передача інформації. Вона може бути: **вербальною** (передача інформації за допомогою

усних або друкованих слів), *візуальною* (за допомогою образів), *орієнтованою на сприйняття за допомогою слуху* (музичною), *невербальною* (якщо одержувач інформації інтерпретує міміку, жести, символи), *комбінованою*.

З розвитком суспільства, ускладненням соціальної структури та соціальних відносин змінювалися форми і особливості аудиторії, на яку була спрямована інформація. Відповідно змінювалася й комунікація, що дозволило говорити про масову комунікацію в індустріальних суспільствах, що здійснюється за допомогою технічних засобів поширення інформації.

Масова комунікація (МК) — систематичне та одночасне поширення повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування населення, а також здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного впливу на думки, оцінки і поведінку людей. Одна з найважливіших функцій МК полягає в тому, щоб інформувати широкі маси населення у всіх сферах життя. Важливість цієї функції стала причиною того, що поряд з терміном “МК” широко використовується термін “ЗМІ”.

Використання технічних коштів передачі інформації перетворює людське спілкування в масове, оскільки дає можливість одночасно включати в процес спілкування маси людей, найрізноманітніші соціальні групи. Саме спілкування великих соціальних груп і становить сутність МК. Цим вона принципово відрізняється від міжособистісного спілкування, тобто від спілкування між окремими індивідами. Однак важлива особливість МК полягає в тому, що через використання технічних засобів у ній відсутній прямий контакт того, хто повідомляє інформацію з тим, хто її приймає (комутатора та аудиторії). Тобто немає безпосереднього зворотного зв'язку.

Технічні засоби дають можливість передавати величезні обсяги інформації, і здійснення такої передачі немислиме без належної організації та управління. Інакше кажучи, стихійно неможливо не збирати цю інформацію, не обробляти її, не забезпечувати її поширення. Діяльність ЗМК організується та управляється спеціальними установами – редакціями газет, радіо, телебачення, – тобто соціальними інститутами, які в остаточному підсумку реалізують інтереси тієї або іншої соціальної групи й насамперед інтереси правлячих класів суспільства.

Таким чином, використання технічних коштів призводить до того, що спілкування в умовах МК завжди має організований характер (на противагу міжособистісному спілкуванню, де можуть бути спонтанні форми). Слід зазначити й таку особливість МК, як підвищена вимогливість до дотримання прийнятих у суспільстві норм спілкування в порівнянні з міжособистісним спілкуванням. Це диктується тим, що передані повідомлення повинні бути максимально чіткими і зрозумілими для широкої аудиторії. Крім того, відсутність зворотного зв'язку, як правило, не дає можливості відразу помітити і виправити допущену обмовку чи помилку.

Сьогодні постійно зростаючі потоки повідомлень, переданих різними ЗМК, роблять процес сприйняття і оцінки отриманої інформації все складнішим. З ускладненням структури зовнішнього світу, із прискоренням процесів,

що відбуваються в ньому, людина усе більше залежить від інформації, яка перетворюється у свого роду “іншу реальність”. Розвиток ЗМІ вплинуло на зміни в суспільній психології, способі мислення людей.

Серед особливостей МК відзначають і таку, як двоступеневий характер її сприйняття. Суть даного явища складається в тому, що остаточна думка окремих читачів, слухачів і глядачів з того чи іншого питання, що висвітлюється ЗМК, формується, як правило, лише після обговорення з іншими людьми.

Одночасно з виникненням феномена масової комунікації і розвитком засобів масової інформації з'являється соціологія масових комунікацій як окремий напрямок у соціології. **Соціологія масових комунікацій** — це галузь соціології, яка вивчає закономірності масових інформаційних явищ і процесів, а також діяльність соціальних інститутів, які виробляють і поширюють масову інформацію. Предметом її досліджень є взаємодія комунікатора та аудиторії, визначення змісту інформації, особливості сприйняття масової інформації, вивчення функціонування окремих засобів масової інформації і т.п.

Взагалі розвиток соціології масових комунікацій тісно пов'язаний із еволюцією самої системи ЗМІ. Історично першим засобом масової інформації була преса. Газети з'явилися в Європі на початку XVII ст. внаслідок виникнення друкарських верстатів, що зумовило різке зростання кількості друкованих видань. Протягом XIX ст. преса ставала усе більш дешевою і масовою. Одночасно скорочувався час між подією та інформуванням про неї публіки, актуалізувалася інформація в пресі. На початку XX ст. було винайдене радіо, яке виявило недосяжну для друку здатність інтегрувати жителів географічно і політично віддалених територій. Саме завдяки радіо стала можливою одночасна трансляція однієї й тієї ж інформації широким верствам населення. Ще одним незаперечним досягненням радіомовлення як засобу масової інформації було залучення до контексту соціальної взаємодії сільського населення.

Телебачення ще більше розширило можливості ЗМІ. Воно закріпило створене радіомовленням уявлення про географічний і соціальний простір і можливість його подолання. Синтезуючи зображення і звук, воно забезпечило користувачам більш широкі комунікативні можливості, створило недосяжний для інших ЗМІ «ефект присутності», ілюзію особистої участі у важливих політичних і культурних подіях.

Останнім часом все більшою популярністю користується такий засіб масової інформації, як Інтернет («всесвітня павутина») — потужна мережа комп'ютерів, з'єднаних у єдиний інформаційний простір. Він відкриває доступ до будь-яких розміщених у ньому інформаційних баз даних, надає можливість використовувати їх, обмінюватися даними, вступати в комунікацію з необмеженою кількістю осіб.

Серед функцій ЗМІ основними є: **інформаційна** (спрямована на задоволення інформаційних потреб індивідів і соціальних груп щодо різноманітних подій у суспільстві), **комунікативна** (полягає в організації інформаційної взаємодії між різними соціальними верствами населення, а також між громадськістю і джерелом його інформування), **виховна** (пов'язана з формуванням,

зміною установок і ціннісних орієнтацій індивідів, заохоченням аудиторії до певного способу життя), *управлінська* (проявляє себе в контролі за взаєминами між членами суспільства, а також між ними і системою керівних органів), *соціальної ідентифікації* (базується на потребі людини відчувати свою спільність із певними соціальними групами), *рекреативна* (пов'язана з відпочинком і розвагами).

ЗМІ реалізують свої можливості не тільки на макрорівні (у глобальних соціальних вимірах). Не менш важливим є і мікрорівень їхньої діяльності, орієнтованої на конкретні соціальні групи та індивідів. Щодо цього ефективність їхньої діяльності залежить від особливих психологічних і соціальних ефектів, серед яких виділяють: *ефект престижу* (являє собою задоволення інформацією, що підтверджує цінності групи, до якої належить індивід), *посилення позицій* (виявляється в позитивному впливі на індивіда інформації, що підтверджує судження людини з певного дискусійного питання), *задоволення пізнавального інтересу* (полягає у відчутті поінформованості), *естетичний ефект* (базується на задоволенні від сприйняття прекрасного, естетичному збагаченні), *ефект комфорту* (формується внаслідок зняття особистісної напруги).

Сучасні мас-медіа істотно змінюються під впливом економічного фактору. Ринкова економіка перетворює інформацію на товар. Тобто вона повинна бути не тільки передана, а й придбана, і спожита. ЗМІ всі частіше намагаються збільшити свої тиражі за рахунок ринкових технологій.

Все частіше соціологи вказують на те, що ЗМІ перетворюються на важелі управління. Ця проблема в соціології масових комунікацій останнім часом особливо актуальна. Українські реалії останнього десятиліття свідчать про використання ЗМІ в політичних цілях та їхньому підключенні до системи ідеологічного тиску. Зокрема, активно обговорюється проблема тиску на суспільство під час виборчих кампаній. Сучасні технології дають можливість здійснювати тиск на аудиторію не твердим ідеологічним примусом, а на рівні так званого «слабкого впливу». Наприклад, вся концепція сучасних паблік рилейшнз (англ. public relations - зв'язки із громадськістю) орієнтується на використання методик непрямого тиску на суспільну думку.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються поняття суспільна думка та світова думка?
2. Охарактеризуйте функції суспільної думки?
3. Яка роль засобів масової інформації в сучасному світі?

ЛЕКЦІЯ 15

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План лекції

- 15.1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види
- 15.2. Програма соціологічного дослідження
- 15.3. Вибірка в соціологічному дослідженні
- 15.4. Методи збору інформації

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарика, 1998.
2. Кравченко А.И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос Екатеринбург: Деловая книга, 2000
3. Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник — К.: Либідь, 1996.
5. Смелзер Н. Социология — М.: Феникс, 1994.
6. Соціологічна думка України. Навч. посібник — К.: Заповіт, 1996.
7. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Основні поняття: соціологічне дослідження, вибірковий метод, опитування, анкетування, спостереження, експеримент, контент-аналіз, соціометрія.

15.1 Соціологічне дослідження: поняття, функції, види

Життя ставить дуже багато питань, відповісти на які можна тільки за допомогою наукового дослідження, зокрема, соціологічного. Соціологічні дослідження допомагають забезпечити зворотний зв'язок, доповнюючи інформацію конкретними даними про інтереси і запити, думки і настрої людей, про їхні ідеали й життєві плани.

Соціологічне дослідження - досить складна справа, яка вимагає серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами і технологією його підготовки та проведення. **Соціологічне дослідження** – це система логічно послідовних методологічних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище.

Основні функції соціологічного дослідження:

- **пізнавальна** - дає нові знання про функціонування та розвиток суспільства і його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, дає мо-

жливість побудувати цілісну картину реального життя соціуму і спрогнозувати її розвиток;

- **методологічна** - забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину та суспільство, визначає нові підходи у вивченні соціальної дійсності та важливі відкриття на межі різних наукових напрямків;

- **практична** - полягає у розробці практичних заходів для вдосконалення соціальної реальності та ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

- **управлінська** - забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (органами влади, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) і об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління; розробку науково обґрунтованих управлінських рішень.

Вид соціологічного дослідження визначається характером поставлених цілей і завдань. Насамперед виділяють: **фундаментальні дослідження** — спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку суспільства; **прикладні дослідження** — націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення конкретних соціальних проблем і завдань.

Залежно від глибини аналізу виділяють: **пілотажне дослідження** (пробне) — найпростіший вид соціологічного дослідження. Охоплює невеликі сукупності (від 20 до 100 чоловік) і має спрощену програму. Тут по суті йде “обкатка” інструментарію: анкет, бланків інтерв'ю, карток спостереження. Пілотажне дослідження, як правило здійснюється перед глибоким вивченням проблеми. Тут уточнюються мета, гіпотези, завдання, питання і їхнє формулювання. Проводити таке дослідження особливо важливо в тих випадках, коли об'єкт вивчений недостатньо або проблема взагалі ставиться вперше.

Описове дослідження — більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про досліджуване соціальне явище. Проводять відповідно до повної програми і в основному тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика сукупність людей, з певними соціальними, професійними та демографічними характеристиками. Наприклад, трудовий колектив великого підприємства або молодь як соціально-демографічна спільнота.

Аналітичне дослідження — найскладніший вид соціологічного аналізу. Це дослідження не тільки описує досліджуване явище, але й дозволяє з'ясувати причини, що лежать у його основі, механізми функціонування. Пошук причинно-наслідкових зв'язків - головне призначення такого дослідження. Аналітичне соціологічне дослідження вимагає значних зусиль, професійної майстерності дослідника — аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, будувати зважені висновки.

Залежно від методу, застосовуваного в соціологічному дослідженні, виділяють: опитування, аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент, соціометрію.

За витратами часу виділяють: довгострокові (строки проведення — від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) і експрес-дослідження (від 1-2 тижнів до 1-2 місяців).

З огляду на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними та приватними: держбюджетні дослідження виконують замовлення державних установ і оплачуються ними, приватні проводяться за замовленням окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їхнє виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статистиці або динаміці) виділяють разові і повторні соціологічні дослідження: разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні та якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію.

Відносно об'єкта пізнання виділяють соціологічні дослідження в сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, політики, культури, охорони здоров'я.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних логічно взаємозалежних етапи:

- Підготовчий. Полягає у виготовленні програми дослідження та інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів).
- Збір інформації. Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.
- Упорядкування та обробка зібраної інформації.
- Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

15.2 Програма соціологічного дослідження

Підготовка соціологічного дослідження починається не зі складання анкети (до чого найчастіше прибігають малокомпетентні дослідники), а з розробки програми.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, який логічно структурований і відображає перехід від теоретичного бачення проблеми до практичного.

Програма містить:

1. Опис проблемної ситуації
2. Визначення об'єкта та предмета дослідження
3. Висування цілей і завдань
4. Уточнення та інтерпретацію основних понять
5. Висування гіпотез
6. Розробку інструментарію дослідження.

Проблемна ситуація – це явища та процеси, які викликають занепокоєння. Соціальні проблеми істотно відрізняються за своїми масштабами між собою. Одні не виходять за рамки деякого співтовариства, організації; інші зачіпають інтереси цілих регіонів, великих соціальних груп і суспільних інститутів. А іноді соціальні проблеми зачіпають інтереси та потреби всього суспільства в цілому, тобто стають глобальними.

Об'єкт дослідження - певна соціальна реальність, яка вимагає цілеспрямованого вивчення (соціальні співтовариства, суб'єкти, процеси). Предмет дослідження – це сторони, властивості, особливості об'єкта, які є найбільш важливими на думку дослідника і підлягають вивченню. Ціль соціологічного дослідження містить у собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує на кінцевий результат. Завдання – формулюють питання, відповіді на які дозволяють реалізувати мету дослідження.

З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідники використовують ключові поняття. При цьому важливе значення має не просто наявність понять, з якими працюють дослідники, а їх чітке, однотайне розуміння та використання протягом усього дослідження. В жодному разі не можна допустити розпливчастих формулювань поняття, використання в різних контекстах. Завдання дослідника полягає в розкритті та поясненні змісту понять. Це називається теоретичною інтерпретацією.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – це обґрунтоване наукове припущення про структуру, механізми функціонування та розвитку досліджуваного об'єкта. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в процесі попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. Вона не повинна суперечити перевіреним і точно встановленим фактам. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтверджена або спростована. Гіпотези дозволяють правильно вибрати об'єкт і метод збору інформації. Але вони не повинні визначати підсумки роботи дослідника.

У соціологічному дослідженні застосовують різні види гіпотез. За змістом гіпотези бувають: *описові* (містять припущення про фактичний стан об'єкта), *пояснювальні* (пояснюють причини, механізми функціонування об'єкта), *гіпотези слідства* (передбачають тенденції розвитку об'єкта).

З огляду на завдання дослідження, виділяють основні і другорядні гіпотези.

Після формулювання гіпотез можна переходити до розробки технічних прийомів проведення дослідження, тобто інструментарію. Розробка інструментарію дослідження містить у собі: визначення методів збору інформації, способів обробки та аналізу даних, інструментаж учасників дослідження тощо.

15.3 Вибірка в соціологічному дослідженні

Соціологія майже завжди має справу з великими групами людей. Об'єктом досліджень можуть бути десятки й сотні тисяч людей, які живуть у різних регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; соціальні співтовариства: підприємці, молодь, студентст-

во, жінки, діти. Як правильно організувати та провести опитування в таких випадках? Ясно, що якщо об'єкт дослідження складається з 200-500 чоловік, вони всі можуть бути опитані. Таке опитування називається суцільним. Але якщо об'єкт дослідження нараховує більше 500 чоловік, те єдино вірним буде застосування вибіркового методу.

Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження в цілому, опираючись на дані аналізу його певної частини. Використання методу вибірки передбачає оволодіння такими поняттями як «генеральна сукупність» і «вибіркова сукупність». Генеральна сукупність — це весь об'єкт дослідження. Вибіркова сукупність — певне число елементів генеральної сукупності, відібране по строго заданих правилах.

Розрізняють наступні види вибірки: *проста випадкова вибірка* (респондент обирається за допомогою генератора випадкових чисел), *систематична вибірка* (відбір респондентів здійснюється через певний інтервал - наприклад, заходити в кожную 20-ту квартиру), *стихійна вибірка* (метод першого зустрічного), *гніздова вибірка* (відбираються не окремі респонденти, а цілі групи, родини, колективи), *квотна вибірка* (відбір респондентів за певними ознаками - наприклад, людей з вищою освітою, чоловіків, неодружених), *серійна вибірка* (тут генеральна сукупність поділяється на однорідні частини й відбір респондентів іде окремо з кожної частини, причому число респондентів повинне бути пропорційне загальному числу елементів у ній). Вибірка повинна завжди відповідати цілям дослідження. Наприклад, якщо ціль дослідження - виявити ціннісні орієнтації молоді, то опитувати треба молодь, а не всіх підряд.

15.4 Методи збору інформації

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є опитування. Опитування – це спосіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їхні мотивації, установки і дії. Різновидами опитування є інтерв'ю та анкетування. *Інтерв'ю* – це проведена за планом бесіда, яка припускає прямий контакт інтерв'юера з респондентом. Розрізняють кілька видів інтерв'ю.

За змістом бесіди: документальне (виявлення фактів минулого й сьогодення); інтерв'ю думок (виявлення оцінок, суджень, поглядів); інтерв'ю з експертами; глибинне інтерв'ю (має на меті отримати інформацію не тільки про наявність соціального факту, але й пояснюючої причини появи цього факту).

За технікою проведення: вільне інтерв'ю (проводиться без деталізації питань, але за певною програмою), стандартизоване (припускає чітку послідовність і конструкцію питань).

За способом організації інтерв'ю буває індивідуальне та групове.

При встановленні першого контакту необхідно створити сприятливу атмосферу для майбутньої розмови. Інтерв'юер представляється респонденту та роз'яснює завдання й ціль соціологічного дослідження. Інтерв'юер повинен підкреслити, що гарантується дотримання анонімності, що дані будуть використовуватися тільки в узагальненому вигляді.

Під час проведення опитування інтерв'юер повинен дотримуватися наступних правил: не допускати своєї інтерпретації формулювання питань, задавати питання строго в усталеній послідовності, що передбачена бланком інтерв'ю, виключити пропуск яких-небудь питань, крім спеціально обговорених, якщо опитуваний не зрозумів питання, то його необхідно ще раз повторити й дати час обміркувати відповідь; важливо, щоб інтерв'юер не схилив респондента до того варіанта відповіді, якого він дотримується.

Анкетування. Анкетування припускає жорстко фіксований порядок, зміст і форму питань, а також ясні вказівки варіантів відповіді. Анкета містить у собі: паспорт (стать, вік, сімейне, матеріальне становище) і основні блоки питань, відповідних до мети і завдань дослідження.

Класифікація питань анкети: відкриті (без варіантів відповіді, тобто передбачають вільну форму), закриті (передбачені варіанти відповіді, однак повинні бути враховані всі можливі варіанти), прямі (це питання ніби в “лоб”), непрямі (часто використовуються тоді, коли респондент не хоче відповідати відверто), особові (починаються словами “Як Ви думаєте...”, “Як ви вважаєте...”), безособові (“Вважається, що...”, “Говорять...”), питання-фільтри (дозволяють виявити потрібні групи людей), питання-пастки (дозволяють визначити сумлінність респондента).

Вимоги до анкетування: інтерв'юер повинен пояснити правила заповнення анкети, анкета не повинна бути занадто великою і забирати багато часу (тривалість опитування не повинна перевищувати 40 хвилин), питання мають бути ясними, чіткими й зрозумілими, більш складні питання повинні чергуватися з більш легкими, якщо в анкеті з'являється новий розділ, то необхідно “підвести” опитуваного до нової теми.

Спостереження. Спостереження пов'язане із прямим і безпосереднім сприйняттям подій. Воно розвертається одночасно з досліджуваною подією.

Різновиди спостереження: включене (наприклад, спостерігаючи за людьми, які мітингують, дослідник сам стає одним з них), невключене (спостереження здійснюється при невтручанні дослідника в досліджувані події), польове (спостереження, проведене в природному середовищі), лабораторне, систематичне (проводиться через певний інтервал часу), несистематичне.

Спостереження вважається достовірним, якщо при його повторенні в тих же умовах і з тим же об'єктом воно дає ті ж результати.

Експеримент. Експеримент – це метод збору інформації про факти, які впливають на зміну стану тих або інших процесів та явищ.

Різновиди експерименту: польовий, лабораторний, лінійний (експерименту піддається та сама група), паралельний (одночасно беруть участь дві групи: контрольна та експериментальна), експериментальна група – та, на яку впливає експериментальний фактор, контрольна – не відчуває впливу даного фактору.

Аналіз документів. Під документом у соціології розуміється будь-яка інформація, будь-яким чином зафіксована та доступна дослідникові. За формою фіксації інформація поділяється на: письмові документи (текстова форма викладу), статистичні дані (цифрова форма викладу), іконографічна документація (кіно, фотодокументація), фонетичні документи. Документи звичайно

містять багату і ємну інформацію. Тому не слід планувати, а тим більше проводити дослідження, не переглянувши попередньо наявні дані з досліджуваної теми.

Існують різні методи аналізу документів, однак найпоширенішими є традиційний аналіз і контент-аналіз. Під *традиційним*, класичним аналізом розуміється все різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтеграцію відомостей, які містяться в документі, з певної точки зору, прийнятої дослідником. Традиційний аналіз документів дає можливість соціологові проникнути вглиб досліджуваних явищ, виявити логічні зв'язки та протиріччя між ними, а також оцінити явища і факти з певних позицій. Однак слабкістю такого аналізу документів є суб'єктивізм (тобто власна інтерпретація дослідника).

Прагнення перебороти суб'єктивність традиційного аналізу породило розробку принципово іншого методу аналізу документів – контент-аналізу. **Контент-аналіз** – це метод перекладу якісної інформації в кількісні показники. Даний метод знаходить застосування при вивченні ЗМІ: преси, телебачення, радіо. Але найчастіше контент-аналізу піддається зміст періодичної літератури. У тексті виділяються значеннєві одиниці (окремі поняття або вирази, імена відомих людей, назви партій і т.д.) і підраховується частота їхнього вживання.

Соціометрія. Соціометрія – це метод збору інформації, спрямований на кількісний вимір та аналіз соціальної структури міжособистісних відносин. Його застосовують для дослідження міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їхнього поліпшення. Він дає можливість соціологові вивчити склад соціальних груп, особливо в розрізі неофіційних відносин, отримуючи соціологічну інформацію, яку іншим шляхом одержати майже неможливо. Таким чином, виявляються лідери, відчужені особистості, малі групи. Цей метод здійснюється шляхом фіксації серед членів групи зв'язків переваги в ситуації вибору.

Взаємини між членами колективу з'ясовують на основі таких процедур: вибір (виражене бажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом), відхилення або негативний вибір (небажання індивіда співробітничати з іншим індивідом), зневага (залишення одним індивідом іншого поза власною увагою).

Респондентам задаються питання типу: «Кого б Ви обрали своїм старостою?», «Хто з Вашої групи, на Вашу думку, хотів би обрати Вас старостою?» або «Укажіть, з ким зі членів Вашого колективу Ви хотіли б створити мале підприємство?» і т.д. Відповіді заносяться респондентом у так звану соціоматрицю, де по горизонталі зафіксовані номери питань, а по вертикалі перераховані прізвища всіх членів даного колективу або групи.

Соціометрія допомагає проникнути в невидимі на соціальному рівні, але завжди існуючі структури міжособистісних відносин з метою їхнього вивчення, перебудови й більш ефективного управління.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте поняття соціологічне дослідження?
2. Охарактеризуйте етапи соціологічного дослідження.

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Підписано до друку 12.10.18 . Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 7,8.
Тираж прим. Вид. № 57/18.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94